

แก่นเรื่องของพระอภัยมณี

แก่นเรื่องใหญ่และแก่นเรื่องย่อย (Main theme and Sub-theme)

Theme เป็นศัพท์วรรณคดีที่ใช้กันแพร่หลายในปัจจุบัน แต่ในวงการวรรณคดีไทยยังไม่มีศัพท์บัญญัติที่แน่นอนสำหรับคำนี้ โดยทั่วไป มักใช้ว่า แก่นเรื่อง หรือแนวเรื่อง เช่น หนังสือวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์^๑ ใช้ว่า แนวเรื่อง แต่ วิทยานิพนธ์ เรื่อง การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย^๒ ใช้ว่า แก่นเรื่อง หนังสือวรรณคดีอื่น ๆ ใช้ปะปนกันทั้งสองคำ

หนังสือวรรณคดีวิจารณ์ต่าง ๆ ของไทย ไม่ปรากฏว่าได้มีการอธิบายความหมายหรือให้คำนิยามที่กำหนดขอบเขตแจ่มแจ้งและแน่นอน ดังนั้น จึงพบว่า คำนี้มีที่ใช้ในความหมายที่กลับกันอยู่บ้าง แล้วแต่ความเข้าใจและการตีความของผู้ใช้แต่ละคน

ในหนังสือ The Poetics ของอริสโตเติล (Aristotle) มีศัพท์คำหนึ่งว่า diancia แปลว่า thought ซึ่งอริสโตเติลถือเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของวรรณคดี diancia นี้ หนังสือเรื่อง Anatomy of Criticism กล่าวอธิบายว่า

The best translation of diancia is, perhaps, "Theme" and literature with this idea or conceptual interest may be called

^๑ ดร. วิทย์ ตีระศรีบานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๔) หน้า ๑๑๖

^๒ ชลธิรา สัตยวาทินา, การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ๒๕๑๓ อัครสาเนา)

thematic. When a reader of a novel asks, "How is this story going to turn out?" he is asking a question about plot, specifically about that crucial aspect of the plot which Aristotle called discovery or 'anagorisis.' But he is equally likely to ask, "What the point of this story?" This question relates to dianoa, and indicates that themes have their elements of discovery just as plot do.¹

จากข้อความดังกล่าวนี้ นำมาตีความหมายของคำว่า theme ใคว่า เป็นแนวความคิดหรือจุดสำคัญของเรื่อง ไม่ใช่เนื้อเรื่องหรือโครงเรื่อง (plot) เพราะคำว่า theme ในข้อความนี้ เน้นคำว่า 'point of the story' ฉะนั้น theme จึงต้องเป็นแนวความคิดหรือจุดสำคัญที่เป็นหลักหรือแกนกลางของเรื่องนั้น ๆ ในแง่นี้ ความหมายของ theme ในทางวรรณคดีจะต่างกับความหมายกลางที่พจนานุกรมส่วนมากให้ไว้ว่า ข้อ หรือ หัวข้อ ของความเรียง

ถ้าพิจารณาความหมายของ theme ในแง่นี้ อาจให้ขอบเขตความหมายกว้าง ๆ ในทางวรรณคดีใคว่า theme คือ แกน หรือ แกนกลางของเรื่อง ซึ่งปรากฏอยู่ตั้งแต่ต้นจนถึงปลายเรื่อง เป็นสิ่งเชื่อมโยงเรื่องทั้งหมดเข้าด้วยกัน โครงเรื่อง ฉาก ตัวละคร บทสนทนา และส่วนประกอบอื่น ๆ ล้วนเป็นสิ่งี่สร้างขึ้นเพื่อแสดงแกนเรื่องที่ยู่งแต่งต้องการ สิ่งเหล่านั้นจะต้องมีความผูกพันสอดคล้องกับแกนเรื่องโดยตลอด ถ้าผู้แต่งสามารถสร้างสิ่งเหล่านี้ใคว่าได้ ผู้อ่านก็จะสามารถมองเห็นและเข้าใจแกนเรื่องตามที่ยู่งแต่งต้องการ ไม่ว่าจะความต้องการของยู่งแต่งนั้นจะเกิดจากจิตสำนึก หรือ จิตใคว่าสำนึกก็ตาม ในบางครั้ง ส่วนประกอบเหล่านี้อาจมีบทบาทหรือความวิจิตร

¹ Northrop Frye, Anatomy of Criticism (New Jersey : Princeton University Press 1957), p. 52.

พิสดาร มากจนทำให้ผู้อ่านลืมนึกถึงแก่นเรื่อง หรือไม่สามารคมองเห็นแก่นเรื่องได้ชัดเจน แต่ก็
 ไม่ใ้หมายความว่า เรื่องนั้น ๆ จะไม่มีแก่นเรื่อง หากแต่ควาส่วนประกอบอื่น ๆ นั้นดึงดูดใจผู้อ่าน
 จนลืมนึกถึงแก่นเรื่องหรือมองไม่เห็นความสำคัญ บางเรื่องจุดความสนใจอาจอยู่ที่พฤติกรรมของ
 ตัวละครซึ่งโลกิพัฒน์พิสดาร หรืออยู่ที่การบรรยายลักษณะตัวละครให้เด่นเป็นพิเศษ ความสำคัญ
 ของแก่นเรื่องก็อาจลดลง เพราะผู้อ่านจะถูกดึงดูดใจให้สนใจพฤติกรรมหรือตัวละครมากกว่า แต่
 อย่างไรก็ตาม เรื่องเหล่านั้นก็จะต้องมีแก่นเรื่อง มิฉะนั้นเรื่องก็จะกระจายสับสน ไม่มีแนว
 ทางที่แน่นอน ตัวอย่างของเรื่องที่พฤติกรรมของตัวละครสำคัญกว่าแก่นเรื่อง ได้แก่ เรื่องชุด
 การผจญภัยของ เคานท์ มอนเต คริสโต (Count Monte Christo) แก่นเรื่องของเรื่องนี้
 คือการต่อสู้ระหว่างความดีกับความชั่ว แต่ผู้อ่านจะสนใจพฤติกรรมโลกิเฒของตัวละครมากกว่า
 แก่นเรื่อง เรื่องที่มีจุดสนใจอยู่ที่พฤติกรรมหรือตัวละครมากเป็นพิเศษนี้ นอร์ธโรป ไพรเออร์
 (Northrop Frye) ผู้เขียนเรื่อง Anatomy of Criticism ใช้คำว่า internal
 fiction หมายถึงเรื่องที่มีจุดสนใจอยู่ที่การกระทำของตัวละครในเรื่องและสิ่งแวดล้อมของตัว
 ละครนั้นเป็นสำคัญ ส่วนเรื่องที่มีจุดสนใจอยู่ที่แก่นเรื่องนั้น เขาใช้คำว่า thematic หรือ
 external fiction คือจุดสนใจอยู่ที่ความคิดเห็นหรือแนวความคิดของผู้แต่งซึ่งเกี่ยวพันกับสังคม
 แวดล้อมของผู้แต่งเอง * แต่ทั้งนี้ไม้หมายความว่า เราจะสามารถแยกประเภทแต่ละเรื่องลง
 ไปได้แน่นอนว่า เรื่องนั้นเป็น thematic หรือเป็น internal fiction โดยสมบูรณ์ เพราะ
 แต่ละเรื่องย่อมมีความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร สังคมของตัวละคร ผู้แต่งและสังคมของผู้แต่ง
 ปรากฏอยู่ควบกันเสมอ การจะแยกออกจากกันโดยสิ้นเชิงนั้นเป็นไปได้ แต่การแบ่งเป็นแต่
 ละประเภทนั้น พิจารณาจากการที่เรื่องนั้น ๆ เน้นที่จุดใดมากกว่ากัน ในบางครั้ง เรื่องที่
 หนึ่งเมื่อเทียบกับเรื่องที่สอง อาจถือเป็น thematic แต่เมื่อเทียบกับเรื่องที่สาม เรื่องที่หนึ่ง
 นั้นอาจกลายเป็น internal fiction หรือมีความเป็น thematic น้อยกว่าเรื่องที่สาม เช่น

and the story of Tom Jones

* Northrop Frye, Anatomy of Criticism (New Jersey :
 Princeton University Press 1957), pp. 53 - 7.

เรื่อง the History of Tom Jones จัดเป็น internal fiction เมื่อเทียบกับ Uncle Tom's Cabin แต่ Uncle Tom's Cabin ก็จะกลายเป็น internal fiction เมื่อเทียบกับ The Pilgrim's Progress เป็นต้น อย่างไรก็ตามเราสามารถจัดเรื่องกลุ่มหนึ่งเป็น internal fiction และอีกกลุ่มหนึ่งเป็น thematic ได้ ไม่ได้นิยามความว่าแต่ละเรื่องจะมีการเปลี่ยนแปลงประเภทอยู่ตลอดเวลา

แก่นเรื่องนั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท

๑ แก่นเรื่องใหญ่ (Main theme) ถือเป็นแก่นหรือแก่นกลางของเรื่อง หมายความว่า เรื่องทั้งหมดจะผูกพันเกี่ยวข้องกับแก่นเรื่องใหญ่นี้โดยตลอด การดำเนินเรื่องตั้งแต่คนจะเริ่มขึ้นด้วยแก่นนี้เป็นจุดเริ่ม และในที่สุดก็จะจบลงที่จุดซึ่งแสดงการคลี่คลายของแก่นเดียวกันนี้ เช่น เรื่องอิเหนา แก่นของเรื่องคือการพลัดพรากจากกันและการเดินทางติดตามหากัน เรื่องจบลงเมื่อตัวละครทั้งหลายได้มาพบกันอีกครั้งหนึ่งอย่างพร้อมเพรียง

๒ แก่นเรื่องย่อย (Sub-theme) หมายถึงแก่นหรือแก่นกลางของพฤติกรรม หรือเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งดำเนินอยู่ในเรื่อง เช่นในเรื่องอิเหนา การต่อสู้แสดงอำนาจปราบปรามบ้านเมืองอื่น ๆ เป็นแก่นเรื่องย่อยแก่นหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในเรื่อง และมีความผูกพันเกี่ยวข้องกับแก่นเรื่องใหญ่ แก่นเรื่องย่อยนี้จะมีจำนวนเท่าไรก็ได้ แล้วแต่ผู้แต่งต้องการจะสอดแทรกเรื่องอะไรเข้ามาเกี่ยวข้องกับแก่นเรื่องใหญ่

แต่บางครั้ง อาจปรากฏว่า เรื่องหนึ่ง ๆ ไม่มีแก่นเรื่องใหญ่ มีแต่แก่นเรื่องย่อย ลักษณะเช่นนี้มักเกิดกับเรื่องประเภท internal fiction เนื่องจากเรื่องประเภทนี้ต้องการเล่าความเป็นไปของตัวละครและพฤติกรรมต่าง ๆ ที่น่าสนใจ ฉะนั้น บางครั้ง แก่นเรื่องใหญ่ที่เป็นแก่นกลางของเรื่องทั้งเรื่องจะไม่มี แต่จะมีแก่นเรื่องย่อยเป็นการอธิบายพฤติกรรมแต่ละครั้งของตัวละคร อย่างไรก็ตาม เรื่องประเภทนี้ไม่ค่อยมีปรากฏมากนัก

เมื่อพิจารณาแก่นเรื่องใหญ่ของเรื่องพระอภัยมณี จะพบว่า ไม่มีแก่นเรื่องใดที่สำคัญและชัดเจนพอที่จะระบุว่าเป็นแก่นเรื่องสำคัญ ทั้งนี้เพราะพระอภัยมณีเป็นเรื่องประเภท internal fiction พฤติกรรมและตัวละครมีความดึงดูดใจมากกว่าแก่นเรื่อง ทำนองเดียวกับเรื่อง the

History of Tom Jones เรื่องประเพณี ตัวละครเอกจะทำหน้าที่เป็นแกนของเรื่อง ให้เรื่องดำเนินติดต่อกันไปโดยตลอด ลักษณะเช่นนี้ถือว่า ตัวเอกทำหน้าที่เป็นเสมือนสายที่ร้อยพฤติกรรมและตัวละครต่าง ๆ ตามท้องเรื่อง เขาด้วยกันโดยไม่จำเป็นต้องมีแกนเรื่องใหญ่ พระอภัยมณีก็มีลักษณะเช่นนี้ กล่าวคือ ตัวพระอภัยมณีเป็นเสมือนสายที่ร้อยเอาตัวละครอื่น ๆ และพฤติกรรมทั้งหลายในเรื่องไว้ด้วยกัน เพราะตัวละครทุกตัวและ เหตุการณ์แทบทุกเหตุการณ์ จะต้องผูกพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับตัวพระอภัยมณีทั้งสิ้น อาจกล่าวได้ว่า เรื่องพระอภัยมณีเป็นการเล่าพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระอภัยมณีโดยตรง ตัวละครอื่น เหตุการณ์อื่นจะกล่าวถึงก็ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระอภัยมณี หรือมีพื้นฐานเกี่ยวเนื่องกันอยู่ ส่วนแกนเรื่องของเรื่องนี้ นั้นไม่สามารถระบุได้ เพราะไม่มีแกนหรือแนวความคิด ค้อนไค้ทำหน้าที่ประสานเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ อันจะเรียกได้ว่า เป็นแกนเรื่องใหญ่ เหมือนอิเหนา หรือวรรณคดีประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ อันมีแกนเรื่อง เป็นการผจญภัยของตัวเอก หรือการติดตามหากัน เรื่องพระอภัยมณี มีการผจญภัย การติดตามหากันก็จริง แต่ดำเนินอยู่เป็นตอน ๆ เท่านั้น ไม่ได้เป็นแกนของเรื่องทั้งหมด ความรักก็ไม่ใช่แกนเรื่องใหญ่ เพราะไม่ปรากฏว่ามีความรักครั้งใดที่มีความสำคัญมากพอที่จะทำให้เรื่องดำเนินเกี่ยวโยงกันตั้งแต่ต้นจนจบ ความรักแต่ละครั้งของพระอภัยมณีเกิดขึ้นเพราะเหตุการณ์ แวดล้อม และก่อกองเป็นเรื่อง ๆ ไป ไม่มีความมุ่งหมายหรือความพยายามที่จะให้บรรลุผล และไม่มีพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ดำเนินตั้งแต่ต้นจนตลอดเรื่องเลย เช่นที่พระอภัยมณีรักนางสุวรรณมาลี เมื่อเกิดอุปสรรค พระอภัยมณีก็ไม่ค่อยพยายามต่อสู้หรือแก้ไขอุปสรรคเหล่านั้น คงปล่อยให้ เป็นไปสุดแต่บุญแต่กรรม ซึ่งทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับลักษณะของพระอภัยมณีที่สุนทรภู่ว่าทำให้เป็นคนอ่อนแอ พระอภัยมณีไม่เพียงแต่ไม่ต่อสู้อุปสรรคเท่านั้น ยังแสดงเหมือนไม่สนใจอาลัยสุวรรณมาลี หัวใจจะผูกไมตรีกับอุศเรนเป็นสำคัญ

นางสงสารการชახตายเพราะหญิง
จะผูกพันกันไว้เป็นไมตรี

ไม่ควรชิงพระธิดามารศรี
.....

สุนทรภู, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๓๑.

ครั้นต่อมาถึงลับรำพึงว่า

ถ้าพบนางกลางน้ำทำอย่างไร
ควรวางคตฺสูเรามาเป็นมิตร

จึงจะไคนุชนอง เป็นของเรา
ครั้นฉีกชัคไว้เกรงใจเขา *

ความรักของพระอภัยมณีจึงถูกออกจะขึ้นอยู่กับโอกาสและสถานการณ์มากกว่าอย่างอื่น และผลสำเร็จในเรื่องรักแต่ละครั้งก็ขึ้นอยู่กับคนอื่นมากกว่าขึ้นอยู่กับตัวพระอภัยมณีเอง

ถ้าจะกล่าววาท การผจญภัยเป็นแก่นเรื่องใหญ่ ก็กล่าวไม่ได้อีกเช่นกัน เพราะการผจญภัยในเรื่องนี้เป็นเพียงพฤติกรรมกลุ่มหนึ่งของเรื่องเท่านั้น ถ้าจะเป็นแก่นเรื่องก็เป็นแต่เพียงแก่นเรื่องย่อย เพราะตัวพระอภัยมณีไม่มีลักษณะนิสัย เป็นนักผจญภัยเลยแม้แต่น้อย การผจญภัยของพระอภัยมณีเกิดขึ้นด้วยความจำเป็นเนื่องจากบุคคลอื่นสร้างสถานการณ์ขึ้น และการผจญภัยแต่ละครั้งสิ้นสุดลงก็ด้วยความช่วยเหลือของบุคคลอื่นอีกเช่นกัน สาเหตุ และลักษณะของการผจญภัยแต่ละครั้งก็ต่างกันออกไป ไม่อาจที่จะนำมาบอกได้ว่าเป็นแก่นสำคัญของเรื่อง

เรื่องพระอภัยมณีนี้ ประกอบด้วยแก่นเรื่องย่อยหลายแก่น ซึ่งเป็นเครื่องอธิบายพฤติกรรมของแต่ละอย่างหรือแต่ละกลุ่ม แก่นเรื่องย่อยเหล่านี้เชื่อมโยงเข้าด้วยกันโดยอาศัยบทบาทของพระอภัยมณีซึ่งเป็นตัวประสานเรื่อง ทำหน้าที่เป็นแกนกลาง ผู้เขียนจะได้ศึกษาแก่นเรื่องย่อยแต่ละแก่น เฉพาะที่เห็นว่าสำคัญ มีอิทธิพลต่อโครงเรื่องและลักษณะตัวละคร อันที่แก่นเรื่องเหล่านี้ แม้จะนำมากล่าวอธิบายแยกจากกัน แต่โดยส่วนรวมแล้ว แก่นเหล่านี้มีความเกี่ยวโยงผูกพันกันอยู่อย่างใกล้ชิด การที่กล่าวแยกจากกันก็เพื่อจะชี้ให้เห็นแก่นแต่ละแก่นนั้น ชัดเจนยิ่งขึ้น และจะช่วยให้เข้าใจลักษณะของตัวละครตลอดจนพฤติกรรมของตัวละคร ได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ในการที่จะศึกษาแก่นเรื่องเหล่านี้ จำเป็นจะต้องเล่าเรื่องย่อทั้งหมดของพระอภัยมณี

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๒๗๘.

ก่อน เพื่อที่จะใคร่สามารถกล่าวอ้างถึง เหตุการณ์คนหนึ่งคนใดที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ยกมาอธิบาย
ใคร่สะดวกขึ้น

ท้าวสุทัศน์กษัตริย์แห่งกรุงรัตน มีโอรสควยนางปฐม เกสรอัศรม เหลีสององค์ คือ
พระอภัยมณีและศรีสุวรรณ เมื่อพระอภัยมณีมีพระชนม์ได้สิบห้าพรรษา ก็ออกป่าแสวงหาวิชาตาม
ซัดคิยประเพณี ณ หมู่บ้านจินตคาม พระอภัยมณีใคร่เรียนวิชาเป่าปี่กับพินพิพรพราหมณ์ จนสามารถใช้
เสียงปี่สะกดหรือประหารผู้ฟังได้ดังปรารถนา ส่วนศรีสุวรรณใคร่ฝึกหัดเพลงอาวุธอยู่ด้วยพราหมณ์
พราหมณ์ชำนชำนานู ครั้นแล้วอาจารย์ทั้งสองก็มอบปี่และกระบองให้ สององค์ก็กลับคืนเข้าพระนคร
เข้าเฝ้าทูลความแก่พระบิดา ท้าวสุทัศน์ซัดเคื่องพระทัยควยไม่ไปคววิชาที่โอรสทั้งสองใคร่ไปศึกษา
มา จึงขับไล่โอรสออกนอกพระราชฐาน นอกษัตริย์ทั้งสองจำต้องระหกระเหินออกป่าอีกวาระหนึ่ง
ขณะที่พักอยู่ริมแม่น้ำ ได้พบปะชอพบอกกับบุตรพราหมณ์สามคน คนหนึ่งชื่อโมรา ชำนานูในการเอา
หนุมาผูกเป็นสำเภายนต์ คนหนึ่งชื่อसान สามารถเรียกลมฝนได้ และอีกคนหนึ่งชื่อวิเชียร
เชี่ยวชาญในการลั่นธนูครวละเจี๊ยกถูก ถูกที่หมายโดยไมผิดพลาด พราหมณ์ทั้งสามใคร่จะใคร่กับ
เสียงปี่ พระอภัยมณีใคร่ซัด หีบปี่ขึ้นเป่าเป็นเพลงไพเราะนัก ยังผลให้ศรีสุวรรณและสามพราหมณ์
หลับสิ้นสมปฤติ ขณะนั้นนางผีเสื้อน้ำคนหนึ่งออกหากิน ได้ยินเสียงปี่ก็เข้ามาพบผู้เป่าและอุ้มเอา
พระอภัยมณีไปดำแปลงกายเป็นนางงาม ประนมปิตีให้ความสุขอยู่ในถ้ำ

ศรีสุวรรณและพราหมณ์คืนขึ้นไม่พบพระอภัยมณี พบแต่รอยคืบยักขี้กิ้งสงสัยว่าขี้กิ้งจับไปกิน
ศรีสุวรรณเศร้าโศกมาก สานนจึงจับยามสามตาคู แจ้งว่าพระอภัยมณีถูกยักษ์พาไปจริง แต่ไม่
เป็นอันตรายอย่างไร ภายหลังจะได้พบกัน ฉะนั้นทั้งสี่ก็ลงสำเภายนต์ออกคึกคักมา มาถึงรมจักร
ศรีสุวรรณใคร่ปลงองค์เป็นพราหมณ์ แล้วสี่พราหมณ์ก็เฝ้าสำเภายนต์ เขาหานายคานหลวงว่าคน
เป็นพี่น้องกัน อยู่บ้านคามวาสี มีอาชีพเป็นแพทย์ ออกเสาะแสวงหาบารักษาโรค แต่โชคร้าย
เรือคองพายุ คนหนและลูกเรือตายหมด มีหน้าฆ่าพอถึงรมจักร สำเภายนต์มีอันเป็นไหม ไฟอีก
นายคานสำคัญว่าเป็นความจริงจึงชวนให้อยู่ควย และได้เล่าถึงนางเกษราริศาท้าวทศวงศ์แห่ง
รมจักรให้ฟัง ว่านางนี้มีกษัตริย์นานาประเทศมาสู่ขอหลายพระองค์แล้ว แต่ไม่สำเร็จ ครั้น
สุดท้ายท้าวอุเทนเจ้าชวาแดงทูลมาสู่ขอ ขวาทามิให้จะทำศึก ท้าวทศวงศ์แม้จะทรงชราภาพแล้ว
ก็จริงอยู่ แต่หาใดเกรงกลัวต่อคำขู่ไม่ คชปฏิสเสไป และตระหนักก็ว่า ศักดิ์คงมีมาประชิด

นคร จึงได้เตรียมป้องกันค่ายอย่างแข็งแรง วันต่อมา นายคานณูนันพาพราหมณ์ทั้งสี่ไปเที่ยว
 กรุง พวกแมคคางชั้นซมในรูปโฉมของศรีสุวรรณ นางกะจงสาวไซในวังมาตลาต ก็ไม่ยอม
 กลับวัง ค่ายหลงไหล หัวหน้าวีเสลีโคนไปตาม นางก็แจ้งให้จ้าวคนใดเสียบกับพราหมณ์แล้ว
 ความทราบถึงพระพี่เลี้ยง จึงขอเข้ากุมตัวพราหมณ์มาชำระคดี แต่พอเห็นศรีสุวรรณเข้าก็พอใจ
 ในความงาม จึงนำไปฝากคายนไวในสวนหลวง และเมื่อสบของก็ชักนำไปนางเกษราออกประ-
 -พาสสวน ได้พบกับศรีสุวรรณเกิดรักใคร่กันขึ้น มีสาสน์เพลงยาวโคกคอบกัณมิโคชาค

ฝ่ายท้าวอุเทนยกทัพมาประชิดกรุงกรมจักร ท้าวทศวงศ์สงทหารออกรบก็พ่ายแพ้ทุกครั้ง
 เกือบจะส่งองค์เกษราให้ชาก็กอบกู้แล้ว พอดีศรีสุวรรณพร้อมควบสามพราหมณ์อาสาสู้ศึกจนมีชัย
 ท้าวทศวงศ์จะมณเมืองชายแดนใหญ่ครอง เป็นการสนองความซม แต่ศรีสุวรรณขออยู่ควบในกรมจักร
 เจ้านครจำต้องอนุโลมตาม ลวงมาหลายวัน ศรีสุวรรณมีสาสน์คักพอดถึงเกษราว่าจะไปจากเมือง
 นางอ่านสาสน์ก็เศร้าโศกจนสลบลง หมอมาแก้ไขก็ไม่ฟื้น รอนถึงศรีสุวรรณต้องมาแก้จึงเป็นผล
 และผลสุดท้าย ท้าวทศวงศ์ก็อภิเษกศรีสุวรรณกับเกษรา สามพราหมณ์โคสามนางสมหวัง ทั้งยัง
 ใ้รับตำแหน่งเป็นมรรษาชายแดนควบ

ย้อนกล่าวถึงพระอภัยมณี อยู่ถ้ำถ้ำนางผีเสื้อยักษ์ มีโอรสองค์หนึ่ง พระนามว่าสินสมุทร
 อายุได้แปดปี วันหนึ่งขณะนางยักษ์ไม่อยู่ สินสมุทรได้เบ็ดหินบิคปากถ้ำหนีออกไปเล่นน้ำในทะเล
 พบเงือกน้ำไมรู้จักวาอะไร จับมาให้พระบิดา เลบเป็นเหตุให้พระอภัยโคอาศัยเงือกพอมแมลูก
 เป็นผู้พาหนี นางผีเสื้อตามไปทันเงือกคายนซึ่งล้าหลังอยู่ โคจับกินเสียบควบความแค้น ส่วน
 พระอภัยมณี สินสมุทรกับลูกสาวเงือกหนีถึงเกาะแก้วพิศดารโค และเมื่อพระฤาษีโคขับไล่นาง
 ผีเสื้อไปแล้ว พระอภัย สินสมุทร ก็พักอยูบนเกาะนั้น ส่วนนางเงือก พระฤาษีโคอยู่ในเว้งน้ำ
 ชายเกาะ และได้เป็นชายาพระอภัยในต่อมา ครั้นภายหลัง พระอภัยบวชเป็นฤาษีพร้อมควบ
 สินสมุทร

ในครั้งนั้น ทางเมืองเล็ก ท้าวสิริราชเจ้าเมืองกับนางมณฑามเหสี มีพระธิดาองค์
 หนึ่ง พระนามว่าสุวรรณมาลี เป็นคณินของอุเรนโอรสเจ้าลังกา คั้นหนึ่งพระธิดาฝันว่าไป
 เที่ยวชมทะเลโคแก้วกลางเกาะ ครั้นตื่นขึ้นใหญ่สีกเสียบคายนแก้วไม่เป็นอันสรงเสวย ควบความ

รักพระธิดา ท้าวสิริราชจึงพานางไปชมทะเล ขณะเรือแล่นอยู่กลางสมุทร ได้เกิดลมร้ายพัดพาเรือลำทรงพลัดกับเรือขาราชบริวาร พวกราชบริวารแยกย้ายเรือเที่ยวค้นหาไม่พบ ต้องพากันกลับไปทูลเรื่องต่อพระนางมณฑา ข้างเรือทรงของท้าวสิริราชและพระธิดา เคล็ดแล่นไปถึงเกาะแก้วพิสดาร จอศพักอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งจึงเดินทางกลับ พระอภัย สิ้นสมุทร กับพวกศิษย์พระฤาษีก็ขออาศัยกลับบ้านเมืองคเวย

นับแต่นั้นมีเสื่อยักษ์ถูกพระฤาษีขับไล่ออกไปพ้นเกาะแล้ว นางก็ยังคงเฝ้าวนเวียนอยู่ใกล้ ๆ เกาะนั้น วันหนึ่งมีพราหมณ์คนหนึ่งผ่านมา นางจึงออกติดตามสำแดงเดชจนเรือล่ม ท้าวสิริราชจมน้ำสิ้นพระชนม์ และผู้คนตกเป็นเหยื่อแก่สัตว์น้ำเป็นจำนวนมาก แต่พระอภัยกับบรรดาสาธุศิษย์พระโยคีมิได้รับภัย ยักษ์ชี้ทำอะไรไม่ได้ แม้กระนั้นนางก็ไม่ยอมขอลาตามผจญไปกระทั่งถึงเขาลูกหนึ่ง พระอภัยกับพวกขึ้นไปอยู่บนภูเขา นางไม่สามารถขึ้นไปได้คอยเฝ้าที่ท้องมณฑาซึ่งป้องกันจึงบันดาลให้ฝนและลูกเห็บตกตองคนเหล่านั้นได้รับความเจ็บปวดยิ่งนัก พระอภัยเห็นสุคนทางจึงลาพรรคเป่าปี่ขึ้นเสียดอก นางยักษ์ทนเสียดอกไม่ได้ถึงแก่ความตาย ร่างก็กลายเป็นหินมีน้ำไหลออกจากปาก พระอภัยจะเผาศพนาง แต่เจ้าเขามาห้ามไว้ว่าทำเช่นนั้นนางยักษ์จะคืนชีพ ทั้งใดแนะนำว่าให้ค้ำน้ำที่ไหลออกจากปากนางซึ่งเป็นน้ำทิพย์ อายุจะยืนยาว พระอภัยกับพวกก็ปฏิบัติตาม

ส่วนสิ้นสมุทรรักนางสุวรรณมาลีและขอเป็นโอรส เมื่อเรือแตกได้พานางไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง ณ เกาะนั้น สิ้นสมุทรพบกับพวกโจรสลัดซึ่งแวะเข้าไปเอน้ำ จึงได้โดยสารเรือเที่ยวสืบหาพระธิดา ระหว่างทาง นายโจรสลัดอุบายมอมเมาสิ้นสมุทร แล้วเขาเที่ยวพานางสุวรรณมาลี แต่แล้วกลับแพรมุขฉิ่ง แก้อัสนิมสมุทรให้สร่างเมาขึ้นมา เลี้ยงดูสิ้นสมุทรมา สมุนทั้งหลายที่เหลือพากันสามัคคีคิดอัสสนิมสมุทร กองเรือโจรสลัดจึงเลิกการปล้นสะดม แล่นไปสู่อุรุณดิถี แต่ไม่ทันถึงที่หมายเกิดขาดเสบียงต้องแวะเข้ามัจฉิ การรบจึงอุปถัมภ์ พวกโจรสลัดได้คานโดยงาบคายชาวทราวไปถึงในกรุง ศรีสุวรรณยกทัพออกรบ เลี้ยที่ถูกลิ้นสมุทรจับได้ ต่อภายหลังได้ถามกันขึ้นจึงแจ้งว่า สิ้นสมุทรคือโอรสพระอภัยมณี กับหลงเชื่อว่านางสุวรรณมาลีเป็นแม่แท้ ๆ ของสิ้นสมุทร เพราะสิ้นสมุทรอ้างเช่นนั้น ศรีสุวรรณพร้อมด้วยสิ้นสมุทรและสุวรรณมาลีจึงหลบล่าท้าวทศวงศ์ออกเที่ยวตามหาอรุณรัศมีก็ไปคเวย

ฝ่ายอุศเรนแจ้งว่านางสุวรรณมาลีหายไป ก็แล่นเรือเที่ยวสืบหา จนถึงเขาที่พระอภัย
กับพวกพักอยู่ ไท่ทราบเรื่องราวเพิ่มเติมจากพระอภัยถึงหัวหน้าขึ้น เมื่อรับพระอภัยกับพวกแล้ว
ก็แล่นเรือเสาะหานางสืบไป บังเิญพบกับกระบวนเรือศรีสุวรรณสินสมุทร ไท่ทราบวานาง
สุวรรณมาลีอยู่ในเรือนนั้นก็ใจ แต่สินสมุทรไม่ยอมคืนนางให้ พระอภัยคงเป่ามีเรียกสินสมุทรไป
พบ แล้วพาสินสมุทรกับอุศเรนไปหาศรีสุวรรณ ปรึกษากันจะให้สินสมุทรคืนนางสุวรรณมาลีแก่อุศเรน
สินสมุทรไม่ยอม พระอภัยจึงคัดสินเป็นกลาง ปลอบให้สินสมุทรรบกับอุศเรน อุศเรนแพ่หนีกลับ
ไปกรุงลังกา พวกพระอภัยก็เดินทางต่อไปจนถึงกรุงฉลิก นางมณฑามอมราชสมบัติให้พระอภัย
ส่วนนางสุวรรณมาลีเห็นว่าพระอภัยไม่มีความอาลัยจะยอมยกนางให้แก่อุศเรน จึงหาทางเลี้ยงไป
บวชอยู่เชิง เขาสูงกับสินสมุทร อรุณรัตน์และนางกำนัล พระอภัยไม่รู้จะทำเช่นใด จึงจัดการบ้าน
เมืองรอกการอภิเษกอยู่ และตระหนักคือว่า อุศเรนคงจะมาทำศึกอีก จึงป่าวรองหาคนดีมีวิชาหัว
ทุกตำบล ยังมีหญิงรูปชั่วคนหนึ่งชื่อวาลี นางเป็นผู้มีปัญญารอบรู้ มีความมักใหญ่ใฝ่สูงใครจะใคร่
พระอภัยเป็นสามี ครั้นทราบข่าวว่าพระอภัยต้องการผู้ทรงความรู้ นางก็ตั้งใจจะไปเผ่าถวายตัว
พระอภัยรักวิชาของนาง จำยอมแต่งตั้งให้เป็นสนมเอก และถวายยศกับปัญญาแห่งนางถึงโคกอภิเษก
กับนางสุวรรณมาลีสมดังใจ แล้วจึงใช้ให้ศรีสุวรรณพาสินสมุทรและอรุณรัตน์ไปเผ่าเพื่อถนอมทุกข์สุขที่
เมืองรัตนา

ทางเกาะแก้วพิศดาร นางเงือกตลอดบุตรชายและญาติให้หนามว่าสุคตสาคร และช่วย
เลี้ยงดูให้ เมื่ออายุได้สามปี ลงเล่นน้ำใต้น้ำนิมังกรมาเป็นพาหนะ พระญาติจึงแนะนำให้ไปตาม
พระอภัยมณี แต่ถอนไปไค้ยอมไม่เท่าวิเศษสำหรับป้องกันภคพรายและจัดการบวชเรียนให้เสร็จ
สุคตสาครก็ขึ้นมาดูพี่ออกเดินทาง ถึงเมืองหนึ่งจมอยู่กลางทะเล มีคิพพากันรวมล้อมจะทำร้าย ต้อง
รบพุ่งจนอ่อนแรงจวนจะเสียชีวิต ก็ว่าพระญาติไปช่วยทันจึงรอดภัย แต่ก็ไปพบคางีเปลือย สุคตสาคร
ถูกชื้อเปลือยลงงผลัดตกแหว แล้วก็หีบเอาไม้เท้าขึ้นมาควมไปสูเมืองเกาะเวก แจ้งแก่ชาวเมือง
ว่าคนเป็นผู้วิเศษ เทียบพระพรมนำมนต์ให้ราษฎร ราษฎรทั้งหลายต่างเชื่อถือเคารพนมไหว
สนิทสนม แม่พระสุริโยทัยเจ้านครมิไค้สงสัย เญยเข้าไปถึงในวัง พอดีเปลือยลงจากหลัง
นิลมังกร มาแสนรู้ก็แผนหนีกลับไปหานายควมภักดี พอดีพระญาติมาช่วยสุคตสาครขึ้นจากแห เรียบ
ร้อยแล้ว สุคตสาครจึงขึ้นเผ่า ใค้หมาพาเข้าเมืองเกาะเวก ไปเห็นชื้อเปลือยกำลังเสียใจเรื่องมาหนี

นอนป่วยอยู่ที่พินาศภายในเขตวัง ไม่เหวี่ยงอยู่ไกล ๆ ก็เข้าแย่งคืน คนอื่นจึงทราบความจริง
เจ้านครกระแวกเห็นคุณศุภสาคร รับเลี้ยงไว้อย่างโอรสเป็นเพื่อนกับเสาวคนธ์ พระธิดาองค์เดียว
ของพระองค์

ฝ่ายอุศเรน ครึ่งกลับมาถึงกรุงลังกา ทูลเรื่องทั้งปวงแก่พระบิดาแล้ว ก็ชวนกันยกทัพ
ไปทำศึกยังกรุงฉลิศ แต่ถูกนางวาลีไซกกลยุทธ์ตีทัพแตกยับเยิน องค์เจ้าลังกาต้องหนีของนางวาลี
หนีกลับไปกรุงลังกาได้ ส่วนอุศเรนถูกจับ พระอภัยทรงรำลึกถึงคุณของอุศเรน แทนหลังจะปล่อย
ไป แต่นางวาลีเห็นไม่เป็นการ จึงแกล้งเยยหยันให้อุศเรนรำใจอกแตกตาย ฝ่ายอุศเรนคุมแค้น
เข้าสังหารนางวาลีจนตายตามไปควย พระอภัยส่งศพอุศเรนคืนไปลังกา เจ้าลังกาเสียดพระทัย
ถึงแก่สิ้นพระชนม์ ราชสมบัติจึงตกแก่นางละเวงวิเศษราชธิดา มีครุฑราหูเป็นสำคัญ อันครุฑราหู
กุมารเมืองนี้ เป็นแก้ววิเศษอยู่กับผู้ใด ฝนตกก็ไม่เปียก ทั้งอาจบันดาลให้แคล้วคลาดจากศาส-
ตราอาวุธ เมื่อนางละเวงขึ้นครองราชย์แล้ว บาทหลวงคูปริกาช่วยนางให้ใช้เล่ห์หญิงส่งรูปนางพร้อม
กับสาสน์ไปเชิญชวนกษัตริย์แคว้นต่าง ๆ ซึ่งรั้งกับเมืองฉลิศ เพื่อแก้แค้นแทนพระบิดากับเชษฐา
สัญญาว่าแม่น้องศโศคนะศึก จะไต่นางเป็นมเหสีครองแคว้นลังกา

เจ้าละมานเป็นกษัตริย์องค์หนึ่งที่ได้รับรูปและสาสน์ของนางละเวง รีบยกทัพข้ามสมุทร
มาตีกรุงฉลิศก่อนกษัตริย์ทั้งหลาย แต่ต้องแพ้เพราะเสียงปี่ของพระอภัย ถูกจับปล่อยเกาะพร้อม
ควยขาทหารทั้งสิ้น หลังจากไต่ขึ้นชนะศึกแล้ว พระอภัยกลับหลงใหลอยู่กับรูปนางละเวง ซึ่งได้
มาจากเจ้าละมาน นางสุวรรณมาลีพยายามหาทางแก้แค้นไรทีไรผล เพราะรูปนั้นถูกปีศาจเจ้า
ละมานซึ่งออกชาวสมุทรเสียที่เกาะนั้นเข้าสิงอยู่ ในขณะที่พระอภัยกำลังคลั่งรูปนางละเวง ศักดิ์ใหญ่
ไต่อยู่ค้ำขึ้น เกาทัณฑ์รับได้รับสาสน์นางละเวงวิเศษเช่นเดียวกับเจ้าละมาน ทางคุณพอลมาเมืองฉลิศ
นางสุวรรณมาลีรอนพระทัย รีบแต่งทูตถือสาสน์แจ้งข่าวไปยังศรีสุวรรณและสินสมุทร ณ เมือง
รัตนาคันที

กล่าวฝ่ายสุคตสาคร อยู่เมืองกระแวกไต่หกปีเศษคิดถึงพระบิดา ก็ทูลลาพระสุริโยทัย
พานางเสาวคนธ์กับหัสไชย (โอรสประสูติใหม่ของพระสุริโยทัย) บกกองเรือ ออกติดตาม มา
กลางทาง สุคตสาครพบผีเสื้อคางคาว ไต่แก้วคาจันเป็นของกายสิทธิ์ อาจก่กำลังคงทนต่อ
ศาสตราอาวุธแค้นมิได้ ก็ยอมให้พระน้องทั้งสอง แล้วขนแรมกันเรือมาจนกระทั่งถึงเมืองฉลิศ

ประจวบกับเวลาที่เกาทัณฑ์มาตั้งประชิดเมืองพอลี้ และเมื่อนางสุวรรณมาลีออกมารับจวนเจ็บบนจะเสียด
 ที่ศัตรู ก็ไต่ช่วยแก่ไว้ทัน แต่นางสุวรรณมาลีไม่รู้จักสุกสกาศกร กลัวว่าจะเป็นกลลวง ไม่กล้ารับ
 ทักการระเวกเข้าเมือง ไต่พักอยู่ชายคานจนศรีสุวรรณกับสินสมุทรมาถึง สินสมุทรรู้เรื่องระหว่าง
 พระอภัยและนางเงือกแทนหลังคี่ พอจะเป็นผู้พิจารณาไต่สุกสกาศกรที่ อไคร ฉะนั้นจึงเป็นอัน
 บอกรับทักการระเวกเข้าเมือง สุกสกาศกรทำลายรูปผีสิงเสียด้วยไม้เท้า พระอภัยหาบคั้งไค้
 และรุ่งขึ้นก็นำพระอนุชา ไอรส ออกคี่ทัพทั้ง เกาแตกพ่ายไป ลั่นสงครามแล้วมาคยเมืองการะเวก
 เห็นไต่โอกาสเหมาะะ จึงหลอความตามที่พระสุริโยทัยหลอขอสุกสกาศกร พระอภัยจำอนุญาตให้ สุกสกาศกร
 ก็กลับการะเวกกับเสาวคนธ หัสไชย ในการจากกันนี้ สินสมุทรเห็นว่าสิงคี่ที่จับไค้ครวกลับจาก
 รัตนานันมีถึงสามตัวแล้วเลยให้ลูกสิงคี่เป็นของขวัญแก่เสาวคนธหัสไชย คงเอาแต่ตัวแม่ไว้

เพื่อเป็นการคักคิน พระอภัยสั่งให้เตรียมเรือและกำลังรบพร้อม แล้วก็เคลื่อนทัพเรือ
 มุ่งสู่ล้งกาพร้อมกับศรีสุวรรณ สินสมุทร และสามพรหมณ พอบรรลู่ฝั่งที่หมายก็เข้าโจมตีเมือง
 ใหม่อันเป็นคานแรก นางละเวงคั้งทัพรับอยู่ที่นั่น เห็นจะทานไมไหว จึงสร้างกลไกลอเอา
 ทหารณล็ก รมจักร ตลอดจนศรีสุวรรณ สินสมุทร คิกคัง พระอภัยไม่รู้จะแก้ไขเช่นไร เป้าปี่สะกค
 ทหารทั้งสองฝ่ายหลับลึน นอกจากนางละเวงเท่านั้นหาหลับไม ควมีตราราคูคุ้มกัน พระอภัย
 กับนางละเวงก็ไค้พบกันกลางสนามรบ พระอภัยคองพระทัยในความงามของนาง ปราชัยหอค
 ไมครี่ค้วย ข้างนางละเวงรู้ส่านักคี่ว่า พระทัยไมมันคงพอ ก็ความมาหนีเข้าป่ากลับกรุงล้งกา
 ไปไค้คินถันนยาอายุฉณะและไค้ของคอคเป็นทหารเอก แต่ทั้งสองข่างนี้ยังมีสำคัญเทานางบุพา
 ฅกา นางสุลาลีวัน ซึ่งนางณคิริยชฅมาทหลวงบีไปอาจารย์บนานป่าไว้เป็นราชคิคาญุชรรณ

ส่วนทางเมืองใหม่ เมื่อนางละเวงหนีพ้นไปแล้ว พระอภัยก็เป้าปี่ปลุกทัพขึ้น พวกปี่ร้ง
 ล้งกาเห็นวความหานายไมพบ คู้กันไมคิก แต่ถันเคลคิไป พวกณล็ก รมจักร จึงเข้าเมือง
 ใหม่ไค้งายคาย แล้วยกเลยเขาคี่คานคองคาล อีเรนนายคานออกสู่คายในที่รบ ร่าภาสะหรี
 บุตรสาวรับค้ำแห่งปฏิบัติงานลึบไป แต่คานอยู่ไมไค้คาน คองหนีเอาคี่วรคคเข้ากรุงล้งกาใน
 ที่ลึคค ยังเหลือคานเขาเจ้าประจัญอิกเพียงคานคี่วก็คี่ถึงกรุง นางละเวงเกรงคี่ย รีบให้
 นางบุพฅกา นางสุลาลีวัน นางร่าภาสะหรีและบองคอคออกมารักษา แม้กระนั้นคี่ยังไมอาจเอา
 ชัยคี่ นางละเวงกับล้งฆรรคค คองกรีธาทัพมาเอง พระล้งฆรรคคแจ้งในคี่ใจพระอภัยคี่ จึง

คิดอุบายให้นางละเวงหลวงพระอภัยให้เป่าปี่ เมื่อทัพพลศึก รบจักรหลับ จะได้เอาไฟเผาค่ายคลอก
 เสียบให้หมด อุบายนี้ร้ายนัก นางละเวงไม่เต็มใจพอที่จะกระทำอย่างนั้น ดังนั้นคชนพกัน
 สนามรบ แทนที่จะไคลวงพระอภัย กลับมีวปราคร์มย์ออบอ้อมต่างอาศัยกันจนสิ้นเวลา ครั้นถึงขรรษา
 รุ่งเรือง คาคคั่นจะเอาโทษ นางก็ปรึกษากับสองพระธิดาคกลงนางบุพผการวัหน้าทีถ้อสาสนไป
 ยั้งพระอภัย และหลวงลือให้พระองค์เป่าปี่ พอไพร่พลหลับสิ้นก็พาพระองค์สองชั้นรุดพระที่นั่งไปลังกา
 กับนางละเวงและนางสุลาสิวัน ส่วนนางรำภาสหรี่ก็พายของคอกออกไปมาพล เมืองมลิที่หน้าตา
 คล้ายพระอภัย เอาศพเขาคานคักเอาหัวไปให้สังฆราช สังฆราชหลงเชื่อว่าพระอภัยสิ้นพระชนม
 แนน จักแจงมีหนังสือถึงศรีสุวรรณชู้วาจับพระอภัยได้ ถ้ายฉมเล็กทัพกลับโดยที่จักินให้ แม่นไม่
 ยฉมจะมาเสียบ ศรีสุวรรณไม่เชื่อ สั่งจับทุกถือหนังสือขังไว้และสินสมุทรก็ปลฉมตัว เป็นตัวหูคนั้น เข้า
 คานได้ เทียบจุดเพลิงเผาฉลาญรำนโรงเรือนวอควาย และฟังประตูเปิดทางให้กองทัพเขาได้
 นางบุพผกา รำภาสหรี่ คานทานไม่ไหว แยกหนีพาทหารเข้ากรุง ข้างทัพพลศึกยกตามเข้าประชิด
 กรุง ในคอนนี้พระอภัยไค่นางละเวงเป็นมเหสีแล้ว คิดเสนห่มงาย และไม่ชาศรีสุวรรณกับ
 สินสมุทรก็ของ เสนหหลังไหลนางรำภาสหรี่ กับนางบุพผกา ทั้งทัพเข้าไปอยู่กับนางเสียบในวัง
 สามพรานมณลันที่พึ่ง เลยหัวโขนออกไปกรุงมลิ

นางสุวรรณมาลีไค้แจงเรื่องก็ร้อนใจ เร่งให้แต่งสาสนลงไปกรุงมจักรและกรุงการะ
 เวก แล้วก็ข้ามไปลังกา พักรออยู่ที่เมืองใหม่ กระทั่งสุคสาคร ทัสไชย ยกไปถึง จึงพากันไป
 ยั้งทัพที่คั้งล้อมกรุงลังกาอยู่ สุคสาครอาสาแกลเสหนแค้นรันเข้าในวัง กลับถูกเสนहनางสุลาสิวัน
 หนีไม่รอด นางสุวรรณมาลีก็ออกไปพบนักริบฝ่ายลังกาถึงหน้าปฉมเมืองลังกา แดกลับถูกพระอภัย
 กลาวคักรอนถึงแกลสลับ ทัสไชยกับนางสรอยสุวรรณ จันทรสุตาเขาแกลไซจนพื้น พานางบพพล
 กลับเขาคาย เมื่อไม่เห็นทางไค้คักว่า นางก็ส่งข่าวถึงกรุงมจักร การะเวกอีก ท้าวทศวงศ
 จึงพานางเกษรากับนางอรุณรัคมีไปลังกา ทางการะเวก นางเสาวคนธทัพาพราหมณีท้าวปาโมกษ
 กับนางพราหมณี ภรรยาไปบางเหมือนกัน

กล่าวถึงสังฆราชเขา คราวคานเขาเจ้าประจัญแต่กหนีไปซ่อนตัวอยู่ที่บ้านสพานบนค
 ทรบวาพกนางละเวงคชชวยชาคัก คนเองถูกหลวงก็คั่นใจ เขากรุงลังกาคอวานางละเวง
 เป็นการใหญ่ หากนางละเวงสารภาพคักจึงหายโทษ คิคอ่านกุยานเมืองค่อไป เมื่อฝ่ายพวก

ทัพเล็ก โลกเชษฐาให้สโชบเอาธงลงเลขยันต์ไปแกแสนห์ พาสินสมุทรสุคสาครกลับมาได้ พระสังฆราชก็แนะวิธีไถนางบุพผกา สุลาสวณ พายของคอคสะกคทัพแก่เอาคืนไปสำเร็จ ทั้งนางสุลาสวณยังเขียนเป็นสาสนของสุคสาครกล่าวตักฮาลยทิ้งไว้ให้นางเสาวคนธ นางเสาวคนธได้อ่านหลงเชื่อว่าเป็นจริงเกิดอารมณ์หึงพลางพลานเหลือระงับ ลมเข้าไปยังแกมสุลาสวณถึงในเมือง การกระทำครั้งนี้ นางละเวงเห็นว่าบังอาจนัก จึงให้ยกทัพออกปล้นค่ายกลางคึก และพอรุ่งเช้า นางเองยังคุมทัพใหญ่ออกหนุนเนื่องซ้ำเติมอีก แดงปลาย ทัพลังกาไม่อาจต้านทานทัพสามเมืองได้ ถูกตีแตกฉาน นางละเวงถูกรณของนางสุวรรณมาลีที่ทรงวง หลบเข้าไปพลัดกับนางบุพผกา รำภาสะหรี พระอภัยกับศรีสุวรรณ สิ้นสมุทร สุคสาคร คุมพลตามหาไม่เห็นลักนางเดียว พระอภัยจึงเป่าปี่ขึ้น นางก็ตามเสียงปี่มาหา ได้รวมกำลังกันพร้อมสรรพแล้ว พระอภัยสั่งให้ศรีสุวรรณ สิ้นสมุทร สุคสาคร ยกทหารไปควงกันกับนางรำภาสะหรี บุพผกา สุลาสวณ ลมวงคอบจับทัพสามเมือง ในเมื่อพระองค์เป่าปี่ให้หลับลง หากบังเอิญพราหมณ์โลกเชษฐเมืองการะเวกเตรียมป้องกันไวกรอน ให้ทุกคนในกองทัพเอาขี้ผึ้งอุดหูไว้ เสกเข็มเป็นนกกการะเวกถวายเป็นเกียรติไว้กับพระองค์ และเสกสายสิญจนคลาดแคลวคงกระพัน แจกบรรดานายและพลทหารหัวหน้า ฉะนั้นพระอภัยจึงทำอะไรไม่ได้ ในที่สุด โลกเชษฐของห้าพิชัญญ์เชิญฤาษีเกาะแก้วพิศดารผู้อาจารย์มาเทศนาโปรด คึกจึงยุติ สุคสาครโคไม่เท่าวิเศษคืน ฤาษีสมาสนสามัคคีกันสามเมือง นางละเวงจกให้มีการฉลองและไคพาบรรดาฤาษีทั้งหลายไปชมเขาโคตรเพชร อนุญาตให้ฤาษีเหล่านั้นเลือกเก็บเพชรนิลจินดาตามใจชอบ ด้วยแก้วแก้วเกิดจากเขาเองไม่รวมค เหตุที่เป็นเช่นนั้น นางพราหมณีภรรยาโลกเชษฐรู้ตัวเพราะอะไร แนะนำนางเสาวคนธไว้เรียบร้อย ฉะนั้นนางเสาวคนธจึงทำเป็นไม่แยแสต่อแก้วมณีค้ำอันรายระคาชอยู่แม่สักกษหนึ่ง จนนางละเวงเห็นผิดสังเกตจึงถามขึ้น นางก็ช่วยโอกาสขอเอาโคตรเพชรซึ่งนางละเวงก็ให้ ขณะที่นางเสาวคนธถอนโคตรเพชรหลุดจากแหล่งนั้น บังเกิดแผ่นดินไหวสะท้านทั่วลังกา นางละเวงสงสัย ไถนางรำภาสะหรีไปตามสังฆราช สังฆราชชี้แจงว่าเป็นเพราะโคตรเพชรหัวใจเมืองถูกถอน ให้คิดอ่านเอากลับคืนที่เสียคังเคิม หาไม่เพชรพลอยจะไม่เกิดอีกสืบไป แคนลังกาจะเคราะห์ของคำของบาทหลวงอาจะเป็นความจริง แตนางละเวงก็แก้ไขอะไรไม่ได้ นางเสาวคนธจึงได้โคตรเพชรกลับการะเวก พระอภัยกับพวกพองก็กลับเมืองผลึกและมจักร

ครั้นพระอภัยกลับถึงเมืองไค้ใหญ่ทศกัณฐ์ไปรับจักรขอรุณรัศมีให้สินสมุทร และขอเสาวคนธ์ให้สุคาสกร สินสมุทรอภิเษกกับนางอรุณรัศมีก่อน แต่นางไม่ยอมเป็นชายา อ้างว่าจะรอการอภิเษกระหว่างสุคาสกรกับเสาวคนธ์ตามที่สัญญาไว้กับเสาวคนธ์ แต่ปรากฏว่าเสาวคนธ์หนีการอภิเษก นางสุวรรณมาลีต้องแฉะอุบายให้ สินสมุทรจึงไถ่นางอรุณรัศมี

เสาวคนธ์ลงเรือหนีไปกับชาหลวง ปลดขังตัวเป็นฤาษีชื่อพระอัคนี แล่นเรือไปถึงเมืองวาหุโลม ทำสงครามชนะท้าววาหุโลมโคตรองเมือง ฝ่ายสุคาสกรออกติดตามเสาวคนธ์มาถึงเกาะคางคาว ไค้เรือนอุปเทศน์คร่ำครวญที่เกาะ พอเช้าเมืองวาหุโลมก็ไถ่เสาวคนธ์ตามที่ปรารถนา เสาวคนธ์จึงมอบราชสมบัติให้แก่ชาวโหม ลูกท้าววาหุโลม แล้วก็ชวนสุคาสกรออกเดินทางมาตั้งพักอยู่ที่คานปากน้ำเมืองการะเวก

ทางฝ่ายเมืองลังกา มีโอรสเชื้อสายเมืองผลึกสี่องค์ คือ มังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ หัสกัน นางละเวงยกเมืองลังกาให้มังคลา อีกสามคนช่วยเหลือในการปกครองบ้านเมือง วันหนึ่งสังฆราชไค้เล่าเรื่องโคตรเพชรให้มังคลาฟัง เพราะโกรธที่นางละเวงไม่ยอมไปขอโคตรเพชรคืนจากการะเวก มังคลาจึงเริ่มวางแผนการศึก ครั้นพร้อมเพรียงแล้วก็ส่งวายุพัฒน์ หัสกัน ไปชิงโคตรเพชรจากเมืองการะเวก ท้าวสุริยทัตย์ส่งข่าวเรื่องการโจมตีไปที่กรุงผลึก หัสไชยจึงรีบกลับการะเวก ขณะนั้น พระอภัยมณีกับสินสมุทรไม่อยู่ ไปถวายพระเพลิงพระศพท้าวสุทัศน์และมเหสีที่เมืองรัตนา นางสุวรรณมาลีจึงฟ้องเรื่องนี้ไปถึงนางละเวง แต่มังคลาจับผู้ถือหนังสือไค้จึงขอนกตเขาปล้นกรุงผลึก จับนางสุวรรณมาลีและธิดาไปชิงไว้ที่คานคางคาว ขณะเดียวกันให้วลายุกายกทัพไปรับจักร จับท้าวทศวงศ์และมเหสีไปชิงไว้ควาย เพราะฉะนั้น ศรีสุวรรณและนางเกษราไปอยู่ที่เมืองรัตนาเช่นเดียวกัน

สุคาสกรและเสาวคนธ์ไค้ทราบข่าวศึก ก็ยกทัพวาหุโลมมาลังกา พร้อมกันที่หัสไชยยกทัพการะเวกมา คอมาก็ยึดเมืองใหม่ไค้ มังคลาหนีไปคานคางคาว และตั้งเกณฑ์ทัพจากลังกา นางละเวงจึงทราบเรื่อง รับมาช่วยบรรดาภักษที่ถูกขัง แต่ทหารของมังคลาไม่ยอมให้ผ่าน และมังคลาเองก็หลบหน้า จึงไค้แต่พาไปอยู่ลังกา คอมาไม่ช้า พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สินสมุทร ก็มาถึง ทัพทั้งหมดรวมกันเข้าโจมตีมังคลา ในที่สุด บาทหลวงก็ไขว้จุกไฟเผา

เมือง หัสไชยต้องทิ้งเมืองลังกา พาท้าวทวงศ นางสุวรรณมาลี และธิดาหลบเข้าป่าไป
 สัมภราชพาทัพตามตี เณรผู้พันนางละเวงซึ่งยกมาจากคานเขาเจ้าประจัญมาพบเข้า จึงตีทัพ
 สัมภราชแตกไป มังคลาเห็นศึกหนัก จึงไขอุบายเอาหุ้มาแต่งเป็นพระอภัย อนุชาและโอรส
 ลวงให้นางละเวงถอนทัพไปตั้งห่าง ๆ ขณะเดียวกันก็ลวงพระอภัยด้วยหุ้ของบรรดาภคินีที่เคຍ
 ถูกจับมา แต่ในที่สุดพระอภัยมีไช้เพลงปี่สะกดทัพมังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ หัสกัน ถูกจับได้ แต่
 ญิวเฒEMAช่วยพาหนีไป ส่วนมังคลานั้น สัมภราชพาหนีไปตั้งแตแรก

เมื่อศึกสงบลง ก็ไ้ประกอบพิธีอภิเศกสุเศกศากรกับเสาวคนธ์ และหัสไชยกับสร้อย
 สุวรรณจันทร์สุคา เมื่อเสริ้จอภิเศก ศรีสุวรรณก็พาท้าวทวงศและมเหสีกลับมจักร สิ้นสมุท
 ไปครองเมืองผลึก หัสไชยและสร้อยสุวรรณจันทร์สุคากลับการะเวก สุเศกศากรไ้ครองลังกา
 ฝ่ายพระอภัยมณีซึ่งอยู่ในลังกาซัดพระทัยที่นางสุวรรณมาลีและนางละเวงคางก็เลนคัว จึงออกมา
 บวชอยู่ที่เขาสึงคุตร เรื่องพระอภัยมณีที่แต่งไว้ เป็นค่างลอนยุคเพียงนี้

จากการศึกษาเรื่องพระอภัยมณีโดยละเอียด พบว่า มีแก่นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาอยู่
 ๔ แก่นด้วยกัน

๒.๑ การเดินทางผจญภัยเพื่อหาประสบการณ์และเพื่อสร้างคุณลักษณะเด่นให้แก่ตัวละครเอก

วรรณคดีไทยส่วนมากไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ไ้เค้มาจากวรรณคดีต่างชาติ เช่น รามเกียรติ์
 หรืออิเหนา หรือเรื่องที่ไ้เค้มาจากนิทานพื้นบ้าน เช่น ขุนช้างขุนแผน หรือประเภทจักร ๆ
 วงศ์ ๆ เช่น ลักษณะวงศ์ จันทโครบ พิกุลทอง จะสังเกดไ้ควา มีแนวความคิดอย่างหนึ่งซึ่งปรากฏ
 อยู่เสมอคือ การสร้างโครงเรื่องให้ตัวเอกฝ่ายชายต้องออกเดินทางผจญภัยไปตามบ้านเมือง
 หรือป่าเขาลำเนาไพรคาง ๆ ระหว่างทางก็จะมีค้อต่อสู้กับบรรดาสัตว์ร้าย บัษ ภูตผีปีศาจ
 และมักจะมีค้อพญูหญิงที่ค้อวกรัน แตกกว่าจะไ้ค้อกลับมาครองบ้านเมืองเดิมก็ค้อฝ่าอันตรายอย่าง
 หนัก ในที่สุดก็จะมีชัยชนะไ้รับชื่อเสียงเกียรติยศพร้งพรชม แล้วจึงคืนสูบ้านเมืองเดิม หรือมี
 ฉะนั้นก็ครองบ้านเมืองที่ไปค้อสู้ไ้ชัยชนะมา โครงเรื่องเช่นนี้ปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยแทบทุก
 เรื่อง โดยเฉพาะเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ค้วยแล้ว การเดินทางผจญภัยนับเป็นแก่นสำคัญ
 (Main theme) ของเรื่องที่เคียว เริ่มตั้งแต่การที่ตัวเอกจะค้อออกเดินทางเพื่อศึกษาหาความรู้

อันจำเป็นสำหรับการครองบ้านเมือง ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตุว่าเหตุใดจึงต้องสร้างเรื่องให้เดินทาง
ไปศึกษาตามที่ไกล ๆ ในเมื่อษัตริย์สามารถที่จะแสวงหาครูผู้มีความสามารถอบรมสั่งสอน
โอรสในบ้านเมืองได้โดยง่าย เช่นที่ท้าวสุริโยทัยจัดหาทีตาป่าโมกขมาสอนเสาวคนธ์และหัสไชย
รวมทั้งสุตศากร ในเรื่องพระอภัยมณี แต่ปรากฏว่า แทบทุกเรื่อง ตัวเอกจะต้องเดินทาง
ไปศึกษากับครูอาจารย์ที่อยู่ตามป่าเขา หรือบ้านเมืองไกล ๆ แนวความคิดในเรื่องนี้ อาจมา
จากวรรณคดีอินเดีย ซึ่งมีอิทธิพลต่อวรรณคดีไทยอยู่มาก ครูอาจารย์ในอินเดียสมัยก่อนนั้นมักเป็น
โยคี ฤาษี ซึ่งอยู่ในป่า ผู้ศึกษาจำเป็นต้องเดินทางไปแสวงหาอาจารย์ที่ชานาถูวิชาที่ตนต้องการ
และสมัครเป็นศิษย์ มีหน้าที่ปรนนิบัติอาจารย์พร้อมกับเรียนวิชาไปด้วยในขณะเดียวกัน สำนัก
ศึกษาของอินเดียสมัยนั้นจึงอยู่ตามอาศรมของโยคีในป่า ลักษณะการเรียนวิชาพร้อมกับรับใช้ครู
ไปด้วยนี้ ก็เหมือนกับที่เด็กไทยสมัยก่อนเรียนหนังสือกับพระ อาศัยอยู่กับที่วัดและทำหน้าที่ปรน-
-นิบัติอาจารย์ไปด้วย

เมื่อการศึกษาสิ้นสุดลง ผู้ศึกษาก็จะเดินทางกลับบ้านเมืองของตน ในตอนนี้เองที่จะ
ไต่พบ กับสิ่งแปลก ๆ หรือเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝัน วรรณคดีไทยหลายเรื่องมีจุดเริ่มต้นอยู่ตรงที่
การเดินทางกลับจากการศึกษาหาความรู้ในเอง เหตุการณ์แปลก ๆ ที่ตัวเอกไต่พบนั้น อาจเป็นกษ
พบกับคูครองซึ่งมีลักษณะหรือคุณสมบัติพิเศษต่างกว่าคนทั่ว ๆ ไป เช่นมีกำเนิดในดอกบัวบ้าง มี
รูปโฉมงดงามกว่าคนทั่วไปบ้าง เป็นเชื้อสายเทวดานางฟ้าบ้าง การที่ตัวเอกฝ่ายชายจะไต่
นี้มักจะไม่ลำบากเดือดร้อนนัก ความยุ่งยากจะเกิดขึ้นในตอนที่พาคูกลับบ้านเมืองของตน มักจะ
ต้องผจญอุปสรรคมากมาย ซึ่งอาจมาในรูปพ่อแม่ของฝ่ายหญิงที่เป็นยักษ์บาง หรือเป็นยักษ์เป็น
ปีศาจที่พบระหว่างทางบ้าง ทำให้เกิดการพลัดพราก ต้องติดตามหากันและเผชิญอันตรายต่าง ๆ
มากมายกว่าจะไต่พบกันโดยสวัสดิภาพ ในกรณีที่เกิดการพลัดพรากนี้ ถ้าเป็นวรรณคดีที่มาจาก
ชาดกก็มักจะกล่าวว่าเป็นเรื่องของกรรมที่ตามมาส่งผล จากการกระทำในชาติก่อน เช่น เรื่อง
สมุทรโฆษ มีให้หว่า เป็นต้น ถ้าเป็นเรื่องประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ อุปสรรคนี้มักมาในรูปยักษ์
หรืออนธรรพ หรืออมนุษย์อื่น ๆ ที่มาแย่งชิงตัวนางเอกไปบ้าง ปลอมเป็นนางเอกแย่งเอาพระเอก
ไปบ้าง ซึ่งทั้งสองลักษณะมีจุดมุ่งหมายอันเดียวกัน คือทำให้การเดินทางต้องยืดยาวออกไปอีก
และพระเอกจะได้โอกาสแสดงฝีมือให้ปรากฏแก่บริวารยิ่งขึ้น จุดสำคัญคือการที่จะให้ตัวพระเอกได้

แสดงฝีมือนี้เอง เพราะจะสังเกตได้ว่า ถ้าเรื่องใดพระเอกสามารถพาคุณกลับไปถึงบ้านเมืองไคร้เร็วโดยสวัสดิภาพในตอนนี้ ก็มักจะมีเรื่องให้ต้องเดินทางออกจากร้านเมืองอีกจนได้ แล้วความยุ่งยากแต่ละเรื่องจะสร้างสาเหตุขึ้นไฉน อย่างไรก็ตาม ลักษณะเด่นก็คือ พระเอกจะต้องได้แสดงความสามารถให้ปรากฏ และการแสดงความสามารถนี้จะเกิดขึ้นในบ้านเมืองอื่นหรือสถานที่อื่น ซึ่งไม่ใช่บ้านเมืองหรือที่อยู่อาศัยของคุณ

เมื่อประมวลลักษณะและข้อสังเกตเหล่านี้เข้าด้วยกัน จะมองเห็นเจตนาของผู้แต่งได้ว่า การที่สร้างเรื่องให้เต็มไปด้วยการเดินทาง การผจญภัย การต่อสู้แสดงความสามารถในต่างแดน เหล่านี้ก็เพื่อสร้างประสบการณ์ให้แก่ตัวเอก สร้างชื่อเสียงเกียรติยศให้เลื่องลือเป็นที่ยอมรับนับถือกันอย่างกว้างขวาง ก่อนที่จะกลับมาครองบ้านเมืองของตน รวมทั้งมีศัตรูที่คู่ควรกันด้วย เป็นการเตรียมพร้อมอย่างสมบูรณ์ในอันที่จะครองบ้านเมืองต่อไป เพื่อที่ประชาชนพลเมืองจะได้เต็มใจยอมรับนับถือในความสามารถอย่างแท้จริง มิใช่เพียงแค่ไคร้ว่าเรียนมาเฉย ๆ ในข้อนี้ จะสังเกตได้ว่า พรรณคดีที่ตัวเอกเป็นบุคคลพิเศษ เช่น เป็นเชื้อสายเทวดา หรือพระเป็นเจ้าอวตารมา ดังเช่น พระรามในเรื่องรามเกียรติ์ หรือพระโพธิสัตว์ในเรื่องชาดก เพียงแต่แสดงการประลองฝีมือ ก็เป็นที่ยอมรับนับถือแล้วว่ามีบุญญาบารมี เป็นที่เคารพยำเกรง บ้านใกล้เมืองเคียงก็จะเกรงอำนาจ ทั้งนี้เพราะตัวเอกประเภทนี้ได้รับการยกย่องไว้เหนือบุคคลสามัญ จึงไม่จำเป็นต้องผ่านการต่อสู้แสดงฝีมือจริง ๆ ให้ปรากฏ แต่อย่างไรก็ตาม ในเรื่องเหล่านี้ก็จะขาดการต่อสู้ผจญภัยไม่ได้

ส่วนในเรื่องวรรณคดีอื่น ๆ นั้น จำเป็นต้องแสดงให้เห็นว่าตัวเอกนั้นมีฝีมือเก่งกาจจริง ๆ เพราะไม่ได้มีกำเนิดเป็นเครื่องสูงเสริมมาแต่เดิม จึงต้องอาศัยเหตุการณ์เรื่องราวที่โลกไฉนต่าง ๆ เข้าประกอบ ลักษณะเช่นนี้เป็นแก่นเรื่องสำคัญอย่างหนึ่งของเรื่องประเภทโรมานซ์ (romance) กล่าวคือ ตัวเอกของเรื่องโรมานซ์ อันได้แก่บรรดาคอัศวิน (knight) นั้น นอกจากจะต้องฝึกปรีชาการรบมาอย่างหนักแล้ว ก็จะต้องผ่านการต่อสู้แสดงฝีมือจริง ๆ มากพอสมควร จึงจะได้รับการยกย่อง การต่อสู้นั้นอาจเกิดขึ้นในขณะที่เดินทางท่องเที่ยวไปตามถิ่นฐานต่าง ๆ ตามวิสัยของอัศวินซึ่งรักการผจญภัย หรืออาจเกิดในระหว่างเดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ตามคำสั่งของเจ้านาย เช่น ไปปราบศัตรู ไปคุ้มครองท้องถิ่นเขตหนึ่งเขตใด เป็นต้น

แม้ว่า ในหมู่อัศวินมักจะมีการประลองยุทธ (tournament) ญิบอย ๆ แต่การประลองยุทธก็มิได้ถือเป็นการคักคิน หรือยกย่องเชิดชูมากนัก ไม่เหมือนการที่ไคฉานการต่อสู้มาจริง ๆ การเคินทางทองเที่ยวผจญภัยจึงจำเป็นสำหรับบรรดาอัศวินในเรื่องโรมานซ์มาก *

อีกประการหนึ่ง การที่สร้างเรื่องใหม่การเคินทาง ทำให้ฉากส่วนใหญ่เป็นป่าเขา หรือบ้านเมืองไกล ๆ ที่ไม่เคยรู้จักมาก่อน เช่น บ้านเมืองยักษ หรือดินแดนมหัศจรรย์ต่าง ๆ ซึ่งสามารถจะเป็นเครื่องประกอบให้แนวเรื่องที่มุ่งไปในทางโลกเอนตื่นเต้น ประหลาดพิสดารนั้นดำเนินไปไคสมจริงมากขึ้น ผู้แต่งสามารถจะสร้างเรื่องเกี่ยวกับภุมณีพิศาจ สัตว์ร้าย ของวิเศษ อันเป็นสิ่งซาคมิไคสำหรับเรื่องเช่นนี้ ผู้แต่งจะสร้างเรื่องใหม่ประหลาดมหัศจรรย์อย่างไคก็ไคคามใจซชม เพราะกล่าวว่าเป็นดินแดนที่ไม่ปรากฏแหล่งฐานแน่นอนอยู่แล้ว จะสร้างจินตนาการให้โลกเอนตื่นเต้นอย่างไคก็ไค ดังเช่น นิทานชุดอัศวินของพระเจ้าอาร์เธอร์ มีป่าอาร์เคิน (Arden) เป็นฉากสำคัญซึ่งผู้แต่งสามารถสร้างสิ่งมหัศจรรย์ลึกลับต่าง ๆ ไคตามใจซชม ๒

ปานี้ไคมิไปคยวสัคตัวประหลาด เวทมนคคาถา สิ่งลวงตาต่าง ๆ มากมาย ผู้แต่งไม่เคยระบุว่าป่าอาร์เคินนี้อยู่ที่ไคไหน เพียงแคบออกกว้าง ๆ ว่า อยู่ตรงระหว่างแคนคอคแคนของแคว้นในฝรั่งเศส แต่ผู้อ่านก็มิไคสนใจที่จะรู้ว่าป่านี้อยู่ที่ไค เพราะจุดสำคัญอยู่ที่เรื่องราวและความพิสดารน่าพิงที่เกิคขึ้นในป่านั้น มิไคอยู่ที่ตัวป่า ป่าอาร์เคินจึงเป็นเพียงฉากสมมุคซึ่งเป็นที่สร้างจินตนาการของผู้แต่งเรื่องนี้เท่านั้น

คามที่กล่าวมานี้ เห็นไคว่า การทองเที่ยวผจญภัยในวรรณคคิเหล่านี้ ประกมคยวสาคเหตุ ๒ ประการ คคิ เพื่อสร้างตัวเอกใหม่คคสมบคติเพียบพรมตามลักษณะของบุคคคในอุคคคคค

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* น.ม.ส. [กรมหมื่นพิทยาลงกรณ] ยุคกลางในยุโรป (พระนคร : แพรพิทยา ๒๔๔๔), หน้า ๓๑-๓๓

๒ น.ม.ส. [กรมหมื่นพิทยาลงกรณ] ยุคกลางในยุโรป (พระนคร : แพรพิทยา ๒๔๔๔), หน้า ๒๔-๕

และเพื่อบรรยายจินตนาการอันโลดโผนตามความคิดฝันของผู้แต่ง อันเป็นลักษณะของ เรื่องโรมานซ์ยุโรป และเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย ผลที่ปรากฏคือ วรรณคดีเหล่านี้จะมีลักษณะเป็นวรรณคดีประเภทโรแมนติค ดังที่ คร. วิทย์ ศิวะศรียานนท์อธิบายไว้ว่า

พวกโรแมนติคมักจะชอบสิ่งที่ทำให้เกิดอารมณ์อันห่างไกลจากชีวิตสามัญที่สุด เอื้ออำนวยให้เห็นและเข้าใจได้กลาง ๆ ที่เต็มไปด้วยความเร้นลับและอธิบายไม่ถูกด้วยเหตุหรือตรรกศาสตร์ ที่คลุมเครือขมุกขมัว

แต่ตัวละครในเรื่องเหล่านี้จะมีลักษณะที่เป็นเรียลลิสติกแฝงอยู่ แม้ว่าตัวละครดังกล่าวจะมีกำเนิดแปลกประหลาด หรือมีคุณสมบัติพิสดารอย่างไรก็ตาม ก็จะมีลักษณะของมนุษยธรรมคาที่มีแนวการดำเนินชีวิต มีอุดมคติ หลักยึดมั่นประจำใจ และความคองการต่าง ๆ ทำนองเดียวกับมนุษยธรรมคา จึงสามารถที่จะอธิบายพฤติกรรม ความนึกคิดต่าง ๆ ของตัวละครเหล่านั้นได้ เช่น เกี่ยวกับที่อธิบายการกระทำของบุคคลจริง ๆ ลักษณะเช่นนี้เป็นแนวของเรียลลิสติก ในขณะที่การสร้างคุณลักษณะพิเศษและความมหัศจรรย์บรรดาต่าง ๆ เป็นแนวของโรแมนติค ซึ่งเข้ามาประกอบให้เรื่องสนุกสนานและพิสดารยิ่งขั้นกว่าชีวิตจริง ๆ ดังจะเห็นได้ว่าผู้แต่งมักจะสร้างเรื่องให้ตัวเองประสบอุปสรรคต่าง ๆ ก่อนจะกลับมามีบ้านเมือง ในชีวิตจริง บุคคลก็จะต้องพบกับอุปสรรคในการดำเนินชีวิตทำนองเดียวกัน เพียงแต่เป็นอุปสรรคที่เกิดขึ้นได้จริง ๆ ไม่ใช่เรื่องพิสดารเหมือนในนิยาย บุคคลต้องใช้ความรู้ความสามารถ การตัดสินใจเพื่อที่จะขจัดอุปสรรคและอันตรายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตของตน จุดมุ่งหมายของตัวละครนั้นเมื่อเปรียบกับชีวิตจริงก็คือการที่จะดำรงชีวิตอยู่โดยสามารถคุ้มครองตนเองได้ ช่วยเหลือผู้อื่นได้ตามโอกาสอันควร และสามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ด้วยดี ตลอดจนการเลือกคู่ครอง เพื่อที่จะสืบเชื้อสายวงศ์สกุลต่อไป สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตของบุคคลทั่วไป คุณสมบัติและ

* คร. วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๔.

ความสามารถ ตลอดจนลักษณะนิสัยของตัวเอกในเรื่องวรรณคดีก็คือ คุณสมบัติและลักษณะนิสัยของบุคคลในอุคมคติของมนุษยชาตินั่นเอง มนุษย์ปรารถนาที่จะดำเนินชีวิตของตนให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ ปรารถนาความสำเร็จในการดำเนินชีวิต และปรารถนาการยกย่องจากบุคคลอื่นว่ามีคุณความดี มีความกล้าหาญ เข้มแข็ง มีคุณธรรมสูงส่ง ความปรารถนาเหล่านี้สะท้อนออกมาในรูปของตัวละคร อันมีคุณลักษณะเพียบพร้อม หากที่มิได้ อันเป็นอุคมคติของมนุษย์โดยทั่วไป ไม่ว่าชาติใด สมัยใด ดังนั้น จึงพบว่า ตัวเอกในวรรณคดีทุกชาติทุกภาษามักมีลักษณะใกล้เคียงกัน มีหลักการคล้ายคลึงกัน เพียงแต่ว่าส่วนประกอบปลีกย่อยบางส่วนอาจจะต่างกันไปบางตามวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละเชื้อชาติ รวมทั้งกาลเวลาที่เปลี่ยนไป ถ้าตัดเอาส่วนประกอบเหล่านี้ออกเสีย จะพบว่า ตัวละคร และการดำเนินชีวิตของตัวละครเหล่านั้น ก็คือมนุษย์และการดำเนินชีวิตของมนุษย์ การที่วรรณคดีมักมีสิ่งคล้ายคลึงกัน อันเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดมาจากชีวิตจริงนั้น นักจิตวิทยาที่มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง คือ คาร์ล กุสตาฟ จุง (Carl Gustav Jung) กล่าวว่า เป็นเพราะมนุษย์มีประสบการณ์เบื้องต้นที่ซ้ำแบบกัน และสืบทอดกันมาเรื่อง ๆ จนกลายเป็นจิตไร้สำนึกส่วนรวมของมนุษยชาติ (Collective Unconsciousness) และจิตไร้สำนึกส่วนรวมนี้เองที่มีบทบาทต่อวรรณคดี ซึ่งเป็น การสะท้อนของจิตไร้สำนึกในรูปเดียวกับความฝัน^๑ ดังนั้น วรรณคดีจึงมักมีลักษณะซ้ำ ๆ กัน ซึ่ง เมื่อนำมาพิจารณาแล้วจะสามารถรวบรวม เป็นหลักแบบฉบับต่าง ๆ ได้ หลักแบบฉบับ (Archetype) เหล่านี้มีรากฐานมาจากจิตไร้สำนึก (Unconscious) จุง ได้เสนอทฤษฎีที่ว่าด้วยหลักแบบฉบับนี้ในการ วิจัยและศึกษาวรรณคดี ซึ่งปรากฏว่าได้รับความสนใจมากในหมู่นักวิจัยวรรณคดีแผนใหม่ ซึ่งมีความเชื่อในการใช้หลักทางจิตวิทยามาช่วยวิจัย และอธิบายวรรณคดี หลักแบบฉบับในวรรณคดี เปรียบเสมือนแก่นเรื่องที่ปรากฏซ้ำซากในวรรณคดีต่าง ๆ และเนื้อเรื่องชุดที่แก่นเรื่องเหล่านั้นสืบเนื่องมาจากจิตไร้สำนึกส่วนรวม ซึ่งผู้แต่งและผู้อ่านมีความเกี่ยวเนื่องอยู่ด้วย วรรณคดีที่มีแก่นเรื่องซ้ำ ๆ กันจึงยังคงได้รับความนิยมไม่ว่ายุคใดสมัยใด ดังเช่นแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางผจญภัย ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนมาจากความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ อันเกิดจาก

^๑ ชลธิรา สัตยาวัฒนา, การนำวรรณคดีวิจัยแผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ๒๕๑๓ อัดสำเนา)

ประสบการณ์เบื้องต้นในการดำเนินชีวิต แก่นเรื่องนี้จึงปรากฏซ้ำ ๆ ในวรรณคดีทั้งไทยและสากล ในส่วนที่เกี่ยวกับวรรณคดีไทย แก่นเรื่องนี้ อาจเป็นแก่นเรื่องใหญ่ที่ปรากฏในวรรณคดีหลายเรื่อง กิ่งที่กล่าวมาแล้ว

ในเรื่องพระอภัยมณี แม่นแก่นเรื่องการผจญภัย จะไม่จัดว่าเป็นแก่นเรื่องใหญ่ แต่ก็ มีความสำคัญต่อเนื้อหาของเรื่องและต่อตัวละครมากพอสมควร จึงจะไต่ถวิลถึงการเดินทางผจญ ภัยของตัวละครเอก ๆ บางตัว เพื่อแสดงว่า แก่นเรื่องดังกล่าวมีอยู่จริง และเป็นสิ่งที่ถ่ายทอด แนวความคิดและการดำเนินชีวิตของบุคคลในชีวิตจริง มิใช่เป็นเพียงการสร้างเรื่องให้สนุกสนาน แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นการสะท้อนของจิตใจสำนึกให้เห็นความปรารถนาซึ่งมีอยู่ในจิตใจของ มนุษย์โดยทั่วไป

พระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นตัวละครเอกของเรื่อง ดังนั้น ตามแนวเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ พระอภัยมณี ควรจะเดินทางออกจากบ้านเมืองไปศึกษาวิชาความรู้สำหรับภักดิ์รับ เมื่อเรียบจบแล้ว ก็เดินทาง กลับบ้านเมือง ระหว่างทางก็ต้องเผชิญภัยต่าง ๆ เพื่อเป็นการพิสูจน์ความสามารถให้ประจักษ์แก่ ผู้อื่น เค่าโครงเช่นนี้ปรากฏเสมอในวรรณคดีไทยประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ แต่ในเรื่องนี้ สุนทรภู่ บิดแนวเรื่องเพียงแต่การเดินทางไปศึกษาวิชาเท่านั้น นอกจากนี้ออกไปเป็นลักษณะของเรื่องนี้โดยเฉพาะ ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งที่ทำให้เรื่องนี้เป็นที่นิยมและจดจำกันได้ดี

ความแตกต่างที่ว้าวนี้ เริ่มตั้งแต่การออกเดินทางแสวงหาวิชา อันเป็นหน้าที่ของผู้ที่จะ เป็นภักดิ์รับออกไปในอนาคต พระอภัยมณีเองตระหนักถึงความจำเป็นข้อนี้ดี จึงกล่าวกับท้าวสุทัศน์ ว่า

หวังแสวงไปตำแหน่งสำนักปราชญ์
ก็สมจิตเหมือนลูกคิดทุกคืนวัน

ซึ่งรูทาสคราเวทวิเศษขยัน
.....

และท้าวสุทัศน์ก็กล่าววว่า

พระอุรุรักจักสืบวงศ์ษัตริย์
หาทิศาฆ่าโมกษชำนานาญชาดู

จงรับรักเสาะแสวงแห่งสถาน
เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา ๑

จะเห็นได้ว่า การเดินทางไปศึกษาวิชานั้น มีความจำเป็นอย่างแท้จริงสำหรับหน้าที่
ในอนาคต มิใช่ว่า เมื่อพอเป็นกษัตริย์แล้ว จะมอมบ้านเมืองให้ลูกครองคอไ้กาย ๗ ดังนี้
ท้าวสุทัศน์ปรารภว่า

จะเสกสองครองสมบัติขัตติยา

แต่วิชาสิ่งใดไม่ชำนานาญ ๒

ฉะนั้น พระอภัยมณีและศรีสุวรรณ จึงต้องเดินทางไปเสาะแสวงหาอาจารย์เพื่อเรียน
วิชาสำหรับจะ " ครองสมบัติขัตติยา " แต่ปรากฏว่าแทนที่จะเรียนวิชาสำหรับกษัตริย์เหมือนคน
อื่น พระอภัยมณีกลับไปเรียนวิชาเป่าปี่ ศรีสุวรรณไปเรียนกระบี่กระบอง ดังนั้น แทนที่จะ
ต้องพิสูจน์วิชาด้วยการผจญภัยในเรื่องเกี่ยวกับคูครองเหมือนคนอื่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณจึงต้อง
พิสูจน์ให้เห็นค่าของวิชาที่เรียนมาว่ามีคุณไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวิชาที่คนอื่นเขาเรียนกัน เช่น การรบ
การปกครองบ้านเมือง พระอภัยมณี ศรีสุวรรณไม่มีตำแหน่งกษัตริย์คอยอยู่เหมือนตัวเอกในเรื่อง
ทั่ว ๆ ไป จุดมุ่งหมายของทั้งสองคนจึงเพียงแค่ว่า

เพื่อพบพานบ้านเมืองที่ใหม่มี

พอประทังกายาอยู่อาศัย ๓

การเดินทางของพระอภัยมณีในตอนนี้จึงเป็นไปเพื่อความอยู่รอด ส่วนในวรรณคดีเรื่อง
อื่น ๆ นั้นมักเป็นในรูปของการติดตามหาถิ่น อาจเป็นการตามคูครอง หรือตามหาญาติพี่น้อง

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๒.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

ดั่งเช่น สิ่งทไกรภพ กับพรหมณ์เทพจินดา หนีพินทุ มารกลับบ้านเมือง หรือที่สิ่งทไกรภพหนี
 พรหมณ์เทพจินดาไปตามหาพ่อแม่ เรื่องอื่น ๆ ส่วนมากมักเกี่ยวด้วยเรื่องคูครอง เช่น
 ลักษณะวงศ์ไปตามหานางทิพเกสร โคบุตรไปตามหาเนื่อคูตามทีพระอาทิตย์เป็นบิดาออกไว้ พระ
 สังข์เคินทางตามหาแม่แต่ไปไคพบเนื่อคูเสียก่อน เหล่านัเป็นคน ส่วนพระอภัยมณีนั้นออกเคินทาง
 โดยไม่มีจุดมุ่งหมาย และไคซาจากบ้านเมืองเคิมตั้งแต่บัดนั้นมา แมจะไคกลับไปเมืองรัตนาครั้ง
 หนึ่ง แต่ก็ไคพบพ่อแม่อีกเลย ทั้งไคไคกลับไปครองบ้านเมืองเคิมของตนด้วย

พระอภัยมณีไคเผชิญเหตุการณต่าง ๆ มากมาย นับตั้งแต่พบพรหมณ์ทั้งสามคน ไคทดลอง
 วิชาเป่ามึให้พรหมณ์ไคประจักษ์ จนทำให้ตนเองตกอยู่ในอำนาจนางผีเสื้อเป็นเวลาถึง ๘ ปี จึง
 หนีไปไคไคขอความช่วยเหลือของสินสมุทร กับเงือกน้ำ แต่ก็ต้องไปผจญกับนางผีเสื้ออีก จน
 ในที่สุดกับนางผีเสื้อเสียไค จนอุตุเรนมาพบและรับเอาไปควย จึงไคไปพบกับสินสมุทร ศรีสุวรรณ
 และนางสุวรรณมาลี พระอภัยมณีไคครองเมืองนล็กโคขิมไคไคแสดงความสามารถอันไคเลย ซึ่ง
 พระอภัยมณีไครู้ตัวที จึงไคกล่าวออกตัวกับนางมณฑาวา

แต่ขานี้มิไคทำซึ่งความชอบ	ไมควรรมอบสมบัติพิสดาน
.....
ควยกำปั่นบรรดาโยธาหาญ	ของกุมารกับของแมนองหญิง
อันตัวขามาถึงไคฟังฟัง	เป็นความจริงลูกนี้จนพระชนนี
ถึงรบรบทัพปลั่งกาขามาควย	มิไคช่วยพระธิดามารศรี
จมนมิดิคิดพันทุกวันนี้	พระบุตรกริ้วโกรธเป็นโทษทัณฑ์

การณจัญญ์ระบะตนของพระอภัยมณีจึงจบลงควยการไคเมืองนล็ก ทั้ง ๆ ทีมิไคแสดงความสามารถ
 แมแต่เนิดเคียว วิชาปี่ไคไคช่วยตัวเพียงให้รอดพันนางผีเสื้อเท่านั้น ซึ่งอันทีจริง พระอภัยมณีควร
 จะไคไคใช้วิชาปี่ช่วยตั้งแต่ครั้งทีนางผีเสื้อทามมาอาละวาดคชบวนเรือของท้าวสิลราชแล้ว แต่พระอภัย-

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๓๓.

-มณีก็ไม่ได้ทำ ฉะนั้น การเดินทางของพระอภัยมณีจึงไม่เหมือนตัวละครเอกในเรื่องอื่น ๆ ทั้งหลาย เพราะในเรื่องนี้ แทนที่ตัวละครอื่นจะได้อาศัยพึ่งพาพระเอก พระเอกกลับตกที่นั่งต้องพึ่งพาเขา อยู่ร่ำไป และบรรดาผู้มาช่วยเหลือกลับต้องพบกับความยุ่งยากทุกครั้ง เช่น เจื่อน้ำถุกนางผีเสื้อ จัมกีน ท้าวสิลราชจนนำตายเพราะนางผีเสื้อตามมาอาละวาด อุกเรนต้องรบกับสินสมุทร เป็นต้น พระอภัยมณีจึงมีลักษณะเป็นตัวพระเอกที่ไม่ได้แสดงความเป็นพระเอกตามแบบฉบับพระเอกในวรรณคดี เลย พฤติกรรมสำคัญ ๆ ขึ้นอยู่กับตัวละครอื่นตลอดเวลา หลักแบบฉบับที่ว่าด้วยการเดินทางผจญภัย เพื่อสร้างประสบการณ์และเกียรติยศให้แก่ตัวเอง จึงใช้ไม่ได้สำหรับพระอภัยมณี เพราะการเดินทางผจญภัยนั้นเกิดขึ้นจริง แต่ด้วยลักษณะที่ต่างออกไปจากเรื่องอื่น ๆ อย่างตรงกันข้าม จึงไม่อาจถือว่า แก่นเรื่องนี้เป็นแก่นเรื่องใหญ่ได้ เพราะแม้แต่ในการทำศึกเมืองลังกา พระอภัยมณี ควรจะได้แสดงฝีมือไพเราะกว่า เรื่องกลับกลายเป็นว่า พระอภัยมณีทำให้ทัพเมืองผดึกเองต้อง วุ่นวายหลายครั้ง ฉะนั้น พระอภัยมณีจึงเป็นตัวแกนของเรื่องจริง แต่พฤติกรรมสำคัญนั้นอยู่ที่ตัวอื่นเกือบทั้งหมด จุดสำคัญที่น่าสนใจคือ พระอภัยมณีเป็นตัวเอกที่คนอ่านไม่เคยหวังว่าจะเป็นที่พึ่งพา ของคนอื่นได้เลย แต่กระนั้นก็ยังดำรงความสำคัญในฐานะตัวเอกของเรื่องอยู่นั่นเอง จึงน่าสนใจ ศึกษา ว่าสุนทรภู่ใช้วิธีการอย่างไรในการที่ทำให้พระอภัยมณีดำรงความสำคัญอยู่ใต้วง ๆ ที่ไม่ได้ มีคุณสมบัติของพระเอกตามแบบฉบับเลย คำตอบสำหรับปัญหานี้ คือ วิธีการวาดลักษณะนิสัยของตัวละคร ซึ่งสุนทรภู่ได้ใช้ฝีมือความสามารถประกอกับความคิดที่แตกต่างไปจากคนอื่น ทำให้เรื่องนี้มีความแปลก น่าทึ่ง ซึ่งในเรื่องนี้จะได้อธิบายโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยการศึกษาลักษณะตัวละคร

แม้ว่าแก่นเรื่องการเดินทางผจญภัยเพื่อแสดงความสามารถของตัวละคร จะใช้ไม่ได้กับพระอภัยมณีก็จริง แต่ก็ยังมีเค้าให้เห็นว่า การพิสูจน์ตนเองด้วยการหาประสบการณ์ในชีวิตนั้นเป็นสิ่งจำเป็น ถึงแม้พระอภัยมณีจะไม่ได้แสดงความสามารถ แต่ก็ได้ผ่านอันตรายต่าง ๆ มากมายพอที่คนอื่นจะยอมรับฐานะของพระอภัยมณีได้ เนื่องจากได้เผชิญวิกฤติการณต่าง ๆ มาเป็นบทเรียน ในการดำเนินชีวิตต่อไปข้างหน้า หรืออาจกล่าวได้ว่า เป็น " ผู้ใหญ่ " พอที่จะปกครองคนจำนวนมากได้ ซึ่งสิ่งนี้มีความจำเป็นมากสำหรับคนที่จะเป็นผู้นำ ถ้าหากว่า บุคคลไม่เคยได้เผชิญกับเหตุการณ์ที่ต้องตัดสินใจด้วยตนเองมาก่อน ถึงแม้จะมีวิชาความรู้ดีเท่าไร บุคคลนั้นก็ยังไม่อาจเชื่อได้ว่าผู้นั้นจะสามารถเป็นผู้นำได้ เพราะวิชาความรู้ ถ้าไม่มีประสบการณ์ประกอด้วย ก็ไม่อาจจะแน่ใจได้ว่า เจ้าของความรู้นั้นจะใช้ความรู้ของคนได้คือพอ

ในส่วนตัวละครอื่น ๆ แก่นเรื่องนี้ปรากฏให้เห็นชัดเจน ดังเช่นในกรณีของศรีสุวรรณ วิชาที่เรียนมานั้นไม่ตรงกับความสามารถของท้าวลัทธิน ด้วยเหตุที่ศรีสุวรรณไปเลือกวิชากระบี่กระบอง อันเป็นวิชาสำหรับทหารสามัญ ศรีสุวรรณจึงต้องถูกขับไล่ออกจากเมืองรัตนาควย และศรีสุวรรณก็ได้พิสูจน์วิชาของตนว่ามีคุณค่าไม่น้อยไปกว่าวิชาอย่างอื่น ในขณะที่เดียวกันก็พิสูจน์ตนเองว่าสามารถใช้วิชาที่เรียนมานั้นให้เกิดประโยชน์ทั้งสำหรับตนเอง และผู้อื่นด้วย ลำพังลักษณะทางที่ของศรีสุวรรณแม้จะทำให้คนที่พบเห็นเกิดความพึงพอใจและยำเกรง แต่ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้ศรีสุวรรณได้รับความนับถือจากผู้อื่นมากถึงขนาดที่จะเป็นผู้นำบ้านเมืองได้ การทำศึกกับท้าวอุเทนนั้น เป็นการพิสูจน์ตัวใหญ่อันเห็นความสามารถในการใช้วิชาให้เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง เพราะการเรียนวิชานั้นใคร ๆ ก็อาจเรียนได้ แต่ความสามารถที่แท้จริงอยู่ที่การใช้วิชาให้ประจักษ์ประโยชน์แก่ผู้อื่น และศรีสุวรรณก็สามารถทำได้ การที่ไครทอง เมืองมัจฉาจึงเป็นสิ่งที่สมควรสำหรับศรีสุวรรณ

สินสมุทร

สินสมุทร เป็นตัวเอกตัวหนึ่งในเรื่อง อาจกล่าวได้ว่าในตอนที่เรื่องนี้ สินสมุทรทำหน้าที่พระเอกแทนตัวพระอภัยมณีเลยทีเดียว การผจญภัยของสินสมุทร เริ่มขึ้นตั้งแต่อายุเพียง ๘ ปี ความรู้ที่มีก็คือวิชาที่พระอภัยมณีถ่ายทอดให้ สินสมุทรได้มาเรียนวิชาจริง ๆ ก็ต่อเมื่อมาถึงเกาะแก้วพิสดาร โยคีจึงได้สอนวิชารบและเวทมนตร์ให้ สินสมุทรได้โอกาสทดลองวิชาหลายครั้งหลายหน ทั้งในการช่วยเหลือตนเองและช่วยผู้อื่น การผจญภัยในระยะแรกส่วนมากเกิดขึ้นในทะเล นับตั้งแต่เรือท้าวสิริราชแตก สินสมุทรแบกนางสุวรรณมาลีว่ายน้ำอยู่ถึง ๗ วัน ๗ คืน ด้วยความทรหดอดทน ครั้นมาอาศัยเรือโจรสลัด ก็เกิดเรื่องต้องต่อสู้กับคนทั้งลำเรือด้วยตัวคนเดียว การต่อสู้กับโจรก็ดี การทำศึกกับอูศเรน หรือแม้กระทั่งศรีสุวรรณเพราะไม่รู้จักกันก็ดี แสดงให้เห็นฝีมือความสามารถ ตลอดจนความเคียดเคี้ยว ความมั่นใจในตนเองของสินสมุทร และในขณะเดียวกัน ก็แสดงให้เห็นว่าสินสมุทรมีความรอบคอบอยู่ไม่น้อย เช่นที่ปรึกษาอังกฤษหาในการทำศึกกับอูศเรนและศรีสุวรรณ มิได้ถือเอาความคิดของตนเป็นใหญ่ ถึงแม้ข้อความที่ว่า

.....

เราจะตีร มจักรนัครา

ให้คิดที่จะทำศึกแล้วปรึกษา

อังกุหราทานเห็นเป็นอย่างไร *

จะสังเกตเห็นท่วงทีการเจรจาของสินสมุทรว่า มีลักษณะของผู้เป็นใหญ่อย่างแท้จริง แสดงให้เห็นว่าการตัดสินใจนั้นเป็นเรื่องของสินสมุทร แต่อังกุหรานั้นเป็นผู้ชำนาญการรบ จึงขอคำปรึกษา มิได้ยึดเอาคำของอังกุหร่าเป็นข้อตัดสินใจ สินสมุทรมอบว่า " เราจะตีร มจักรนัครา " และถามว่า " ทานเห็นเป็นอย่างไร " เมื่อเปรียบเทียบคำปรึกษานี้กับคำปรึกษาของพระอภัยมณีเมื่ออุศเรนยกมาตีเมืองผลึก จะเห็นได้ว่า มีน้ำเสียงต่างกันเป็นอันมาก พระอภัยมณีปรึกษานางวาสิลา

ก็มาบั้งคั้งกระบวนจะจวนข้าม
จะจัดแจงแต่งทหาร ออกคานตี

มาสงครามรบพุ่งถึงกรุงศรี
หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร ๒

จะเห็นว่าท่วงทีของสินสมุทรกับพระอภัยมณีนั้น ผิดกันไกล การต่อสู้แต่ละครั้งของสินสมุทรเพิ่มความสันทัดจัดเจนมากขึ้นทุกที ทั้งในคานฝีมือกลยุทธ์ และการตัดสินใจ บางครั้งผู้ใหญ่มิยังสามารถแก้ไขปัญหาได้เฉียบแหลมและว่องไวทันเหตุการณ์เท่ากับสินสมุทรดังเช่นที่อังกุหร่าแจ้งว่าเสบียงหมด ค่ายไม้ไค้ออกปล้นมานานแล้ว นางสุวรรณมาลิกก็ไม่รู้ว่าจะแก้ปัญหาลอย่างไร สินสมุทรเป็นผู้ออกความคิดว่า ให้ซื้อเสบียงจากเมืองที่นั่น ถ้าเขาไม่ขายหรือถูกขโมยไป จึงคอยสุรเบการตัดสินใจแก้ไขปัญหาลและมี อรบ ของสินสมุทร เพิ่มความเชี่ยวชาญขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นแม่ทัพที่มีความสามารถยิ่งเทียบเท่าศรีสุวรรณผู้เป็นอา คนทั้งหลายจึงมีความนับถือและยอมรับฐานะของสินสมุทรในการเป็นผู้นำ ค่ายเหตุที่สินสมุทรไค่ผานการผจญภัย และได้รับประสบการณ์มามากพอที่คนอื่นจะเชื่อถือได้เต็มที่ การเดินทางของสินสมุทรจึงมีความหมายสำคัญมากสำหรับตนเอง และผู้อื่น

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๓๓.
๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๖.

สุคสาคร

สุคสาครมีลักษณะใกล้เคียงกับสินสมุทรมาก เริ่มด้วยการถือกำเนิดจากมารดาที่ไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา แต่เป็นเงือกน้ำ สุคสาครจึงมีคุณสมบัติพิเศษเกี่ยวกับน้ำเช่นเดียวกับสินสมุทร และยังเป็นศิษย์อาจารย์เดียวกันอีกด้วย สุคสาครมีวิชาความรู้สมกับฐานะลูกกษัตริย์ทุกประการ แต่เพียงลำพังวิชายังไม่เป็นการแสดงความสามารถของสุคสาครให้เด่น ความสามารถของสุคสาครเริ่มขึ้นเมื่อสุคสาครออกเดินทางจากเกาะแก้วพิสดารเพื่อตามหาพ่อ ขณะนั้นสุคสาครอายุเพียง ๓ ปี นับเป็นตัวละครที่ออกมัจฉากับตั้งแต่อายุน้อยที่สุด เมื่อครั้งที่สินสมุทรออกมัจฉากับนั้นอายุ ๘ ปีแล้ว และมีผู้ใหญ่อยู่ด้วยคนหนึ่งเสมอ เช่น นางสุวรรณมาลี และศรีสุวรรณ สุคสาครนั้นเดินทางลำพัง ต้องเผชิญภัยอันตรายต่าง ๆ มากมาย ทั้งภูตผีปีศาจ ทั้งคนหลอกหลวง ไม่นอยไปกว่าสินสมุทร ในตอนที่พบกับชีเปลือยนั้นเป็นการมัจฉากับครั้งสำคัญของสุคสาคร เพราะวิชาความรู้ของสุคสาครนั้น จะช่วยตัวใดก็ตามเมื่อเจ้าของวิชานั้นมีสติ มีความรอบคอบ หยั่งรู้น้ำใจของคนที่เขาช่วย ถ้าไม่รู้เท่าทันคนอื่น วิชาก็ไม่มีความหมาย ดังเช่นที่สุคสาครได้พบว่า การไว้วางใจคนอื่นโดยไม่ไตร่ตรองนั้น ทำให้เสียครั้นเพียงไร ประสบการณ์ครั้งนั้นทำให้สุคสาครมีสายตาที่คมขึ้น สามารถคัดลिनเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้ถูกต้อง ไม่หลงเชื่ออะไรง่าย ๆ ต่อไป การที่สุนทรภู่สร้างเรื่องให้สุคสาครถูกชีเปลือยหลอกลักลงแหวนั้น เป็นการสร้างประสบการณ์ครั้งสำคัญอันจะทำให้สุคสาครเอาตัวรอดได้ในเหตุการณ์ที่จะเกิดในภายหน้า แต่อย่างไรก็ตาม สุคสาครยังเด็กเกินไปที่จะออกมัจฉากับแต่ลำพัง เรื่องจึงดำเนินไปโดยที่สุคสาครได้ไปเป็นลูกเลี้ยงของท้าวสุริโยทัยเสียดกันเป็นเวลาถึง ๑๐ ปี สุคสาครได้เรียนวิชาการต่าง ๆ เพิ่มเติมจนพอแก่ความต้องการ และในขณะที่เดียวกันก็มีอายุมากพอที่จะออกเผชิญโลกได้แล้ว เมื่อสุคสาครออกเดินทางจากเมืองกระเวก จึงมีทั้งความรู้ ความเชี่ยวชาญ ประสบการณ์ และสิ่งประกอบอื่น ๆ เช่นกำลังพล เป็นเครื่องส่งเสริมความสามารถและความองอาจกล้าหาญที่มีอยู่แต่เดิมลักษณะของสุคสาครในตอนนี้ จึงไม่ใช่เด็กน้อยอายุเพียง ๓ ปีเหมือนเมื่อก่อน แต่เป็นผู้ที่มีฝีมือความสามารถพอตัว สามารถจะคุ้มครองทั้งตนเองและผู้นับในปลอดภัยจากอันตรายได้ ท้าวสุริโยทัยก็ไว้วางใจถึงขนาดให้นางเสาวคนธและหัสไชยติดตามไปด้วย

เมื่อเดินทางมาถึงเมืองฉลิก สุคสาครก็ได้เข้าช่วยแก้ไขปัญหาสำคัญไฉนที่ คือทำลายปีศาจที่สิงรูปวาคนางละเวงวิชาได้สำเร็จ พระอภัยมณีจึงหายจากอาการคลุ้มคลั่ง ตั้งแต่นั้นมา

ฐานะของสุคตสักรก็ได้รับการยอมรับนับถือในระดัยเดียวกับสินสมุทร ไม่ใช่เพราะเหตุที่เป็นลูกของพระอภัยอย่างเดียว แต่เป็นเพราะได้แสดงให้เห็นฝีมือความสามารถประจักษ์แก่คนอื่น เมื่อถึงตอนนี้ สุคตสักรก็ให้พิสูจน์ตนเองให้เห็นว่ามีความสำคัญควรแก่การยกย่องเพียงไร การเดินทางผจญภัยของสุคตสักรจึงนับว่าบรรลุผลสำเร็จสมความมุ่งหมายเช่นเดียวกัน

ทั้งสินสมุทรและสุคตสักรต่างก็ออกเดินทางผจญภัยด้วยสาเหตุเดียวกัน คือ ติดตามหาพ่อซึ่งในกรณีนี้จะเห็นว่าต่างออกไปจากเรื่องวรรณคดีอื่น ๆ ที่มักจะสร้างเรื่องให้เป็นไปในทำนองเดินทางหาคุณ หรือติดตามคูครองที่พลัดพรากกัน แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว จะสังเกตได้ว่า ความแตกต่างนี้เป็นเพียงความแตกต่างของโครงเรื่อง ส่วนแก่นนั้นคล้ายกัน คือเป็นการให้โอกาสตัวละครได้แสดงความสามารถให้ประจักษ์แก่บุคคลอื่น ก่อนที่จะดำรงฐานะผู้นำหรือผู้ที่ได้รับการยกย่อง ประสพการณ์ต่าง ๆ ที่ตัวละครได้รับ ก็คือ สิ่งที่น่าจะเกิดขึ้นในชีวิตจริง วิธีการที่ตัวละครจะแก้ไขอุปสรรคที่เกิดขึ้นนั้นก็ถนัด หรือสะท้อนมาจากการแก้ปัญหาในชีวิตจริงนั่นเอง บุคคลจะได้รับความไว้วางใจ ความยอมรับนับถือในฐานะผู้นำจากคนอื่นก็ต่อเมื่อได้พิสูจน์ตนเองแล้วว่ามีความสามารถเพียงพอที่จะดำรงฐานะนั้นได้ มิใช่แค่เพียงวิชาความรู้อย่างเดียว แต่อยู่ที่ความสามารถในการใช้ความรู้นั้นให้เกิดผลอย่างแท้จริง และเหมาะสมแก่กาลเทศะด้วย

ในเรื่องพระอภัยมณีนี้ มีข้อที่น่าสังเกตว่า การสร้างประสบการณ์ให้แก่ตัวละครนั้น สุนทรภู่เน้นที่ความฉลาดเฉลียวระมัดระวังในการพิจารณาและหยั่งใจจนมากกว่าอื่น สุนทรภู่ได้เน้นถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากคนธรรมดามากกว่าอันตรายที่จะเกิดจากสัตว์ร้าย หรืออำนาจเหนือธรรมชาติอย่างอื่น ๆ ทั้งสินสมุทรและสุคตสักรประสบภัยอันเกิดจากความหลอกลวงของคนด้วยกันทั้งคู่ การที่ภัยนั้นเกิดจากความไม่ซื่อของคนที่ทำให้สินสมุทรและสุคตสักรเสียที เพราะไม่มีความเฉลียว ดังนั้น แม้จะมีวิชาดีอย่างไรก็ไม่วายเสียทีจนได้ การเสียทีเช่นนี้เกิดเพราะขาดความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์ โยคีจึงได้กล่าวสั่งสอนสุคตสักรว่า

.....อย่าไว้วางใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวกลด

มันแสนสุคลี่กล้ำเหลือกำหนด
ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน

มนุษย์ที่รักอยู่สองสถาน
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งใจแด่กายตน

บิดามารดาก็รักมักเป็นผล
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา^๑

และอีกตอนหนึ่งว่า

แม่นใครรักรักมันั่งซังซังตอบ

ให้รอบคอบคิดขานะหลานหนา^๒

สิ่งที่สุนทรภู่กล่าวนี้ มิได้เป็นวิชาความรู้ที่จะสอนสิ่งกันเหมือนวิชาอื่น ๆ แต่เป็นสิ่งที่บุคคลจะเรียนรู้ได้จากประสบการณ์ในชีวิตอย่างแท้จริง เมื่อศึกษางานชิ้นอื่น ๆ ของสุนทรภู่จะพบว่า ข้อคิดในเรื่องความหลอกลวงศอกโกงของมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่สุนทรภู่ออกแทรกไว้ในงานของท่านเสมอ ดังเช่นในเพลงยาวถวายโอวาทว่า

แต่คนร้ายหลายวันฉวยปล้นปลอก
อาพานพบคบค้าเป็นราศี

เล็งมันหลอกหลอนเล่นเหมือนเซ่นผี
เหมือนพาลีหลายหนาระอาอาบ^๓

นิราศเมืองเพชรว่า

อันคณัชนั้นคณคกำหนดแน
ทั้งลวงล่องอเงี้ยวทั้งเสียวลศ

เว้นเสียบแต่ใจมนุษย์สุดกำหนด
ถึงคล่องคคก็ยังไม่เหมือนใจคน^๔

นิราศเมืองเพชรอีกตอนหนึ่งว่า

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๘๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๓ สุนทรภู่, " เพลงยาวถวายโอวาท " ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๒.

^๔ สุนทรภู่, " นิราศเมืองเพชร " ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๒, ๒๒๔.

ถึงบ้านชื่อสมช่อควบช่อสุก
เป็นป่าปรังพวงพุ่มครุ่มเครือ

ใจมนุษย์เหมือนกระแฉับแล้วคือเหลือ
เหมือนธมเสี้ยนร่ายไวภายใน

การสร้างประสบการณ์ให้แก่ตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี เหตุผลและสิ่งแวดล้อมใกล้เคียงกับความเป็นจริงมาก ตัวละครเหล่านั้นต้องเผชิญกับปัญหาอันเกิดจากจิตใจและความต้องการของมนุษย์มากกว่าที่จะต้องเผชิญปัญหาอันเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือเหตุการณ์ที่อยู่นอกเหนือวิถีชีวิต การเผชิญกับอำนาจลึกลับนั้นอาจมีอยู่บ้างตามลักษณะของเรื่องประเภทโรมาเนส ซึ่งประสงค์จะสร้างความสนุกสนานอันเกิดจากความโลภโง่งม แต่ในระดับลึกซึ้งแล้ว เรื่องพระอภัยมณีเน้นให้เห็นว่าความสามารถของผู้นั้น อยู่ที่การแก้ปัญหาอันเกิดจากบุคคลหรือสังคมของผู้นั้นเอง แต่หากพิจารณาแค่เพียงผิวเผินอาจเห็นได้ว่า ปัญหาเหล่านั้นเป็นเรื่องของเวทมนต์คาถาบ้าง สิ่งลึกลับต่าง ๆ บ้าง เช่น การที่พระอภัยมณีหลงรูปของนางละเวงวันเจ้าเพราะอำนาจปีศาจเจ้าละมานที่มาสิงอยู่ แต่แท้จริง ความหลงใหลของพระอภัยมณีเป็นความหลงธรรมคาสามัญของมนุษย์ คือ หลงในรูปปรสกลันเสียดรูปโฉมอันจับตาจับใจของนางละเวงวันเจ้าทำให้พระอภัยมณีหลงใหลใฝ่ฝัน ครั้นเมื่อไม่ได้สมใจ ความหลงนั้นก็ยิ่งเพิ่มพูนขึ้นตามวิถีมนุษย์ที่ประกอบความค้นหา ความอยากได้สิ่งที่ถูกใจมาเป็นสมบัติ เมื่อยังไม่ได้มา ก็เกิดความกระวนกระวายคลั่งไคล้หลงใหลไม่สร้างชา สิ่งที่สุดสุดควรต้องแก้ไขก็คือ ความปรารถนาของพระอภัยมณีนั่นเอง

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า เนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางเผชิญภัยดังกล่าว เป็นแก่นเรื่องย่อยแก่นหนึ่ง ในแง่ที่ว่า การเดินทางนั้นช่วยสร้างประสบการณ์ ความชัดเจนในการดำเนินชีวิตให้แก่ตัวละคร เพื่อสร้างคุณลักษณะของบุคคลในอุคมคติของมนุษยชาติ อันสะท้อนออกมาในรูปของวรรณคดีมิใช่เป็นเพียงการสร้างเรื่องให้สนุกสนานตื่นเต้นเพียงอย่างเดียว แก่นเรื่องนี้ปรากฏชัดครั้งในวรรณคดีทั้งไทยและสากล จึงอาจถือเป็นหลักแบบฉบับแบบหนึ่งได้ ตามแนวทฤษฎีของจุง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

๒.๒ ความสำคัญของวิชาความรู้

แก่นเรื่องย่อยอีกแก่นหนึ่งที่น่าประจักษ์ชัดเจนนั่นเรื่องนี้ จนอาจเรียกได้ว่าเป็นแก่นเรื่องที่เกิดจากความตั้งใจของผู้แต่งอย่างแนบเนียน ก็คือ ความสำคัญของการศึกษา

อันที่จริงวรรณคดีไทยแทบทุกเรื่อง แม้จะแต่งให้ตัวละครเอกมีอาวุธวิเศษ หรือมีอำนาจมหัศจรรย์อย่างไรก็ตาม มักจะไม่เว้นที่จะกล่าวถึงการเรียนวิชาของตัวเอกนั้น ๆ ควบ วิชาที่เรียนนั้นอาจเป็นวิชาการรบ เวทมนต์คาถา การปกครองคน ฯลฯ แสดงว่า ผู้แต่งเรื่องเหล่านั้น เห็นคุณค่าของความรู้ แม้จะมีของวิเศษประจำตัวแล้ว ก็จำเป็นต้องมีความรู้ประกอบควบ มิฉะนั้น ของวิเศษเหล่านั้นก็ไม่มี ความหมาย เช่น เรื่อง แก้วหนามมา นางมณีไค้ของวิเศษหลายอย่างที่น่าจะเพียงพอสำหรับคุ้มครองตัว ผู้แต่งก็ยังแต่งให้นางมณีไค้เรียนวิชาไส้อาวุธและตำราพิชัยยุทธต่าง ๆ ตลอดจนเวทมนต์คาถาควบ

แก่นเรื่องที่ว่าด้วยความสำคัญของวิชาความรู้นี้ เกี่ยวเนื่องกับแก่นเรื่องที่กล่าวมาแล้ว คือ การเดินทางผจญภัย โดยเริ่มให้การแสวงหาวิชาความรู้เป็นสาเหตุของการเดินทาง และเมื่อมีวิชาประจักษ์คนแล้ว ก็ให้เดินทางเพื่อพิสูจน์ความรู้ที่ว่าเรียนมาว่าสามารถใช้ได้ก็เพียงไร มีลักษณะแตกต่างที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งระหว่างวรรณคดีไทยและวรรณคดีตะวันตก คือ วรรณคดีตะวันตกไม่ค่อยกล่าวถึงการเดินทางเพื่อแสวงหาความรู้ ในเรื่องโรมานซ์อันเกี่ยวกับอัศวินในยุคกลาง มักกล่าวถึงแต่การแสวงหาอาวุธวิเศษ หรือแสวงหาของวิเศษที่อยู่ตามที่ต่าง ๆ เป็นของที่ตกทอดมาจากนักรบโบราณบ้าง ของที่ผู้วิเศษสร้างขึ้น แล้วซ่อนไว้ตามที่ต่าง ๆ บาง บางทีก็เป็นการแสวงหาพาหนะคู่ขา ดังเช่น ริงัลโด (Rinaldo) ในนิทานชุดพระเจ้าซาลมาญ เดินทางไปหามาเบยาร์ค โอลันโดไปแสวงหาเครื่องรบของเฮกเตอร์ (Hector) เจ้าชายแห่งกรุงทรอย เป็นต้น เรื่องทำนองนี้ ในวรรณคดีไทยก็มี เช่น ขุนแผนเดินทางไปเที่ยวแสวงหาไม้มีลักษณะที่ตามตำรา และเสาะหาส่วนผสมในการตีดาบฟ้าฟื้น เป็นต้น แต่ส่วนมาก วรรณคดีไทยจะเล่าเรื่องเกี่ยวกับการแสวงหาที่เรียนวิชาควบ ส่วนวรรณคดี

* น.ม.ส. [กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์] ยุคกลางในยุโรป (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๑๒๕ - ๑๓๐.

ตะวันตกมักกล่าวแต่เพียงว่าตัวละครเหล่านั้นได้ผ่านการเรียนวิชาการ รมหรือการต่อสู้ทั้งหลายมาจนเชี่ยวชาญเป็นอย่างดีแล้ว

แนวความคิดในเรื่องการเดินทางไปเสาะแสวงหาครูอาจารย์ผู้มีวิชา ซึ่งมักอาศัยอยู่ตามป่าเขานั้น วรรณคดีไทยน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีอินเดียซึ่งที่ใดกล่าวมาแล้ว การที่โยคีหรือฤาษีมีวิชาความรู้หลายด้าน อาจเป็นเพราะคติทางอินเดียหรือทางศาสนาพราหมณ์นั้น ถือว่า บุคคลควรประพฤติการให้สมกับวัย เช่น ไนวัยเด็กเล่าเรียนวิชา เมื่อเติบโตก็ทำงานปฏิบัติหน้าที่ตามวาระของตน ครั้นเมื่อมีอายุมากพอสมควร ก็ให้บทพรพยาสิทธิ์บรรมามีให้แก่ลูก แล้วออกเดินทางแสวงบุญ หรือออกบวชเพื่อล้างบาปที่ได้ทำมาตลอดชีวิต เมื่อเป็นดังนี้ บรรดาโยคีที่อยู่ป่าก็คงจะมีวิชาความรู้ทางโลกคิดตัวมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นฆราวาส คนทั้งหลายจึงนิยมเดินทางไปเล่าเรียนวิชากับโยคีเหล่านี้ บางครั้งก็กล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ซึ่งโดยปกติ วรรณะพราหมณ์ก็มีหน้าที่เป็นครูอยู่แล้ว

ในเรื่องพระอภัยมณีนั้น ผู้ที่เป็นอาจารย์มีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑. พราหมณ์
๒. โยคี หรือ ฤาษี
๓. บาทหลวง

พราหมณ์

พระอภัยมณีและศรีสุวรรณ ต่างก็เป็นลูกศิษย์พราหมณ์ทั้งคู่ ครูของศรีสุวรรณชื่อว่าพรหมโบราณ (หรือ พรหม) เป็นพราหมณ์ในตระกูลมหาศาล อันเป็นตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่ง ส่วนครูของพระอภัยมณีชื่อ พินทพราหมณ์ พราหมณ์ทั้งสองคนตั้งตัวเป็นครูสอนวิชาโดยตรง และตั้งสำนักอยู่ในตำบลบ้านจันทคาม รับสอนผู้ที่สนใจวิชานั้น ๆ และคิดค่าสอนเป็นอัตราตายตัว ลักษณะสำนักเรียนของครูทั้งสองคนนี้จึงเหมือนกับสำนักสอนวิชาในปัจจุบัน

อันสองท่านราชครูนั้นอยู่คึก
เป็นข้อความตามมีวิชาการ

จตุราริถักขราไว้หน้าบาน
แสนชำนาญ เลิศลภพไพร

แมนผู้ใดใครจะเรียนวิชามิ่ง
ถ้ามีทองแสนคำสิ่งมาถึงใจ

จงอ่านหนังสือแจ้งแกลงไซ
จึงจะไค้ศึกษาวิชาการ ๑

และกล่าวว่ มีที่เรียนหรือที่ฝึกสอนเป็นลัคส์วน

เป็นภูมิจานเคหาโศฬารีก

ทั้งที่ฝึกสอนสาธุศิษย์มี ๒

พรหมณที่เป็นครูทั้งสองคนนี้ ไซ้คำเรียกว่ ทิศาปาโมกข

(เรียกว่บ้านจันคคามพรหมณพุดดา) มีทศปาโมกขอยู่สองคน ๓

ค่วาทศปาโมกขนี้ ไซ้กับโลกเชษฐ ซึ่งเป็นครูของสคสาคร เสาวคนธ และหัสไชยคัวย
แต่ทศปาโมกขโลกเชษฐมีลักษณะคองไปทางผูว้เษมมากกว่าครุธรรมดา และไมค้สอนคนท่วไปเหมือน
พรหมณพรหมและพินทพรหมณ แต่ทำหนาที่คาลัยที่ปรึษาประจำราชสำนัก เช่นเคียวกับเมอรลิน
ผูว้เษมประจำราชสำนักพระเจอาารเชอร คำที่ไซ้เรียกลกเชษฐนี้มักไซ้ว่าผูว้เษม เช่น

จะวอนวานทาณาปาโมกขโลกเชษฐ ผูว้เษมไสยคาสครณคาคเจลยิว ๔

และ

ค้อทศปาโมกขโลกเชษฐ ผูว้เษมการะเวกเสกณาให้ ๕

โลกเชษฐนี้รูอมรูทั้งเวหนนคคาคาและกระบวนการรบ คลคจจนกลคคค่าง ๆ คัวย

๑ สุนทรภู, พระอภัยมณี (พระนกร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓ - ๔.

๒ เรื่องเคียวกัน, หน้า ๕.

๓ เรื่องเคียวกัน, หน้า ๓.

๔ เรื่องเคียวกัน, หน้า ๘๐๘.

๕ เรื่องเคียวกัน, หน้า ๘๓๘.

ควบหิศาปาโมกข์ เมืองกระเวก
สำหรับฝึกศึกษาศรีโยให้จักพล

เป็นองค์เอกอาจรูหลบลูฝน
รุมดมปรนปรายบุคทุกทุกองค์ ๑

ในเรื่องที่เกี่ยวกับโลกเชษฐนี้ มีความลับสนออยู่เล็กน้อย คือตอนที่กล่าวถึงครุของโลกเชษฐ
ในครั้งที่ทัพเมืองฉลิกภูวพระอภัยมณีจะออกพบกับทัพลังกา ก็เกรงอำนาจปี และหึงไม่ชอบกับพระ
อภัยมณี ศรีสุวรรณ โลกเชษฐจึงเสกของวิเศษป้องกันตัวให้ และให้อาชีมั่งปิกหูเสียบเพื่อกันอำนาจเพลง
ปี แล้วโลกเชษฐไต่บอกว่าจะเชิญดาบี่เกาะแก้วพิศดาร ซึ่งเป็นครุของตนมาช่วย

ขามีครุรุเวียนจุดเทียนชัย
อันโยคีที่เป็นครุอยู่ที่เกาะ

ออกชื้อไปก็จะรู้ถึงหูกัน
เชอรุเหาะเหิรเวทวิเศษขยัน ๒

ครั้นถึงตอนที่สุตสาครหายจากฤทธิ์เสน่ห์ของนางสุลาลีวัน ไค้กล่าวว่าจะเชิญโยคีมาช่วย
โลกเชษฐคขอว่า

คาพรานหมดคชชอบอบุทานครุเฆา

เขาลือเลาเหลือคี่จะมีไเหน ๓

แสดงว่าโยคีเกาะแก้วพิศดารไม่ใช่ครุของโลกเชษฐ ความผิดพลาคนี้้อาจเกิดจากการที่ผู้แต่ง
แต่งเป็นตอน ๆ ทั้งเรื่องก็คียาวมาก จึงอาจจะหลงไปบ้าง

นอกจากนี้ นางวาลี ตัวละครสำคัญตัวหนึ่งก็ได้ศึกษาคำราพราหมณ์ ซึ่งเป็นบรรพบุรุษ
นางไค้เรียนรู้คำราพราหมณ์ไค้ไรเพท คัมภีร์ไสยศาสตร์ ต่าง ๆ จนมีความรู้เชี่ยวชาญ นับเป็นการ
ศึกษาควบตนเอง แต่ที่อาศัยคำราพราหมณ์ ฉะนั้น อากกล่าวไค้ว่า ในเรื่องพระอภัยมณีนั้น ครุผู้
สอนวิชาส่วนใหญ่เป็นพราหมณ์ ซึ่งอาจถือเป็นการแสดงออกของอิทธิพลวรรณคดีอื่นเคียบ

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๘๐๒.

๒ เรื่องเคียบกัน, หน้า ๘๗๕.

๓ เรื่องเคียบกัน, หน้า ๘๗๖.

โยคี

โดยทั่ว ๆ ไป ในวรรณคดีไทยประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ มักกล่าวว่าครูผู้สอนวิชาเป็นโยคีหรือฤาษี ในเรื่องนี้ มีครูที่เป็นโยคีซึ่งบางทีก็เรียกว่า ฤาษี อยู่ที่เกาะแก้วพิสดาร เป็นผู้ได้รับความนับถือสูงสุดในเรื่อง เป็นครูของสินสมุทร สุกสาคกร และอาจเป็นครูของโลกเชษฐกวน เจื่อนำเป็นผู้นำให้พระอภัยมณีฟังว่า พระโยคินี้มีอายุพันปีเศษแล้ว มีลูกศิษย์มากมาย แต่เป็นลูกศิษย์ประเภทที่มีใค้ตั้งใจมาเรียน หากแต่เรือแตกมาอาศัยอยู่ สินสมุทรเองได้เป็นลูกศิษย์พระโยคี ก็เพราะหนีนางผีเสื้อผาพึ่งอยู่เช่นเดียวกับคนอื่น แล้วจึงได้เรียนวิชาเป็นผลพลอยได้ ส่วนสุกสาคกรนั้น อยู่กับพระโยคีมาตั้งแต่เกิด จึงได้เรียนวิชากับโยคีมาแต่เล็ก และยังคงไม่เท่าไปเป็นอาวุธป้องกันตัวอีกด้วย

เนื้อความในเรื่องนั้น ไม่ได้กล่าวว่า โยคีสอนวิชาแบบ บอกแล้วสอนเวทมนต์ เช่น ตอนที่สอนสินสมุทรว่า

(ให้ลูกน้อยคอยเพียรเรียนวิชา)

พระโยคีมีจิตคิดสงสาร
ที่ลึกล้ำสำหรับแก้อับจน

ตามประสาไสยเพทพระเวทมนต์
สอนกุมารสาระพัดไม่ขัดสน
คอยฝึกฝนสอนกันทุกวันไป *

และที่สอนสุกสาคกร กล่าวว่า

สอนให้หลานอ่านเขียนรำเรียนไป
รูลองหนทนคง เขายงบุหข

แล้วก็ให้วิทยาวិชาการ
เหมือนสินสมุทรพียาทั้งกล่าหาญ ๒

โยคินั้นสอนหนักไปทางเวทมนต์คาถาสำหรับช่วยแก้ไขเมื่อเขวตวจน เช่นสอนคาถาลองหนหายศิว อยู่ยงคงกะพัน แต่ไม่ได้กล่าวว่าสอนวิชาแบบ แต่สินสมุทรมันมีข้อความกล่าวถึงว่าวิชา การรบ ดังเช่นในตอนที่ทำศึกกับอุศเรน ก็จัดกระบวนทัพเป็น ฉะนั้น โยคีอาจสอนวิชาแบบและกลศึก

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๕๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๒.

ใหญ่ก็อาจเป็นได้ ส่วนสุดท้ายนั้นไปเรียนวิชาการกับโลกเชษฐ

ในเรื่องนี้ โยคีมีบทบาทผูกพันอยู่กับเรื่องตั้งแต่คนจนจบ มีโยคีบทเพียงแต่เป็นครูเท่านั้น แต่เป็นผู้ช่วยคลี่คลายเรื่อง ภัยใหญ่กลายเป็นดีได้ในที่สุด และตลอดเวลาที่เรื่งดำเนินอยู่นั้น โยคีก็มีบทบาทกล่าวถึงอยู่เสมอ นับว่าเป็นตัวครูที่มีบทบาทสำคัญมากกว่าตัวครูหรือโยคีในเรื่องอื่น ๆ ซึ่งมักกล่าวถึงในตอนต้นเรื่องเท่านั้น แต่ในเรื่องนี้ สุนทรภู่สามารถเชื่อมโยงบทบาทโยคีให้มีความสำคัญ โดยเฉพาะในตอนหย่าศึกไคอย่างน่าทึ่ง คือเป็นผู้ที่มากลี่ยคลายเหตุการณ์โหดโหดด้วยดี

บาทหลวง

เนื่องจากในเรื่องนี้ มีตัวละครที่เป็นชนต่างชาติ คือชาวลังกา ซึ่งสุนทรภู่จัดให้เป็นพวกฝรั่ง นับถือศาสนาคริสต์ จึงมีเรื่องราวเกี่ยวกับพิธีการ ความเชื่อ และตัวบุคคลในศาสนาคริสต์ ปรากฏอยู่ในเรื่องหลายตอน โดยเฉพาะตัวละครที่เป็นนักบวชในศาสนาคริสต์ มีความสำคัญมากในเรื่อง ไคแกสังฆราชเมืองลังกา และบาทหลวงบีโป นักบวชทั้งสองนอกจากจะทำหน้าที่ทางศาสนาแล้ว ยังเป็นครูด้วย เช่นเดียวกับพรหมณ์ที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ผู้ที่ทำพิธีทางศาสนา นั้นมักจะมีหน้าที่เป็นครูด้วย เพราะผู้ที่ทำพิธีศาสนาใดนั้นมักจะต้องรู้นั่งสี่ อานคัมภีร์ศาสนาออก เพื่อถ่ายทอดให้กับศาสนิกชน นักบวชในศาสนาต่าง ๆ จึงทำหน้าที่เป็นผู้รักษาและถ่ายทอดวิชาหนังสือด้วย อีกประการหนึ่งนักบวชเป็นที่เคารพของประชาชน จึงมักมีผู้นำลูกหลานมามอบไว้ให้อบรมสั่งสอน และแม่แต่ผู้ใหญ่ก็ยอมรับคำแนะนำสั่งสอนของนักบวช นักบวชจึงอยู่ในฐานะสูงส่งในสังคม แม้จะไม่เทียบเท่าแต่ก็ใกล้เคียงกับขุนนางบ้านเมือง ในบางครั้งหรือบางประเทศ นักบวชหรือผู้เป็นพระมุขทางศาสนามีอิทธิพล เทาหรือยิ่งกว่าผู้นำประเทศ ดังนั้น จึงปรากฏว่า ผู้นำประเทศมักจะพยายามใช้อิทธิพลของพระมุขทางศาสนา มาช่วยส่งเสริมอำนาจทางการปกครอง และสร้างความเป็นปึกแผ่นแน่นหนาให้แกบ้านเมือง เพราะศาสนาเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจคนได้แน่นแฟ้นยิ่งกว่าระบบการปกครองใด ๆ ฤาพระมุขทางศาสนาและพระมุขทางการปกครองแตกแยก หรือไม่ลงรอยกัน มักเกิดความเดือดร้อนวุ่นวาย อาจถึงขนาดเกิดการสู้รบภายในประเทศได้

ในวรรณคดีจะปรากฏว่า ราชสำนักมักมีปุโรหิต พระ บาทหลวง พรหมณ์ ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของกษัตริย์ และเป็นปฏิบัติกิจทางศาสนาด้วยในฐานะพระมุขฝ่ายศาสนา นอกจากนี้ก็มักจะ

เป็นครูของเจ้านายในราชสำนักนั้น ๆ คอย ลักษณะนี้ตรงกับโลกเชษฐีในเรื่องพระอภัยมณี คือเป็นที่ปรึกษาประจำราชสำนัก ทำนองบุโรหิต แต่มิได้มีตำแหน่งประจำ แต่ก็ได้รับความนับถือจากกษัตริย์และบุคคลทั่วไป ส่วนสังฆราชในเรื่องนี้มีลักษณะคล้ายประมุขของศาสนาคริสต์อย่างแท้จริง กล่าวคือ มีบทบาททางการเมืองฝ่ายปกครองด้วย เพราะเป็นที่เคารพของประมุข เมื่อมีปัญหา ก็มักจะนำมาปรึกษา และถึงแม้จะไม่ปรึกษา ถ้าสังฆราชเห็นว่าควรทำอย่างไร ก็มักจะให้คำแนะนำทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการรักษาอิทธิพลของตนเองด้วย นอกจากนี้สังฆราช หรือบาทหลวงก็ยังทำหน้าที่เป็นครูด้วยเช่นกัน ดังเช่น บาทหลวงบีโปก็ได้รับความนับถือเหมือนเป็นประมุขของหมู่บ้าน และเป็นครูด้วย

อันลูกเตาชาวปาเอามาฝาก
เรียนวิชาไตรคาโหราคดี

ประมาณมากเหมือนคณะพระฤาษี
ตามบาลีเทศฝรั่งชาวลังกา

บาทหลวงบีโปนี้เป็นทั้งครูและผู้นำพิธีทางศาสนา รวมทั้งทำหน้าที่ทางฝ่ายปกครองด้วย จะเห็นว่ามีลักษณะทำนองเดียวกับบุโรหิตหรือพราหมณ์ในวรรณคดีอื่นเขย่งนั่นเอง เพียงแต่สุนทรภู่เปลี่ยนให้เป็นฝรั่งและนับถือศาสนาคริสต์เท่านั้น สังฆราชลังกาที่มีบทบาทเหมือนบุโรหิตในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง ซึ่งเขาไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครอง ทำให้เกิดความวุ่นวาย เพราะมีใจอคติ จึงไต่ส่งเสริมให้ผู้นำบ้านเมืองประพฤติกัการอันก่อให้เกิดความลำบากแก่บ้านเมือง ทั้งโดยการให้คำแนะนำต่าง ๆ และช่วยเหลือในด้านเกี่ยวกับอำนาจลึกลับต่าง ๆ เมื่อพิจารณาบทบาทของสังฆราชในเรื่องนี้ จะเห็นว่าสุนทรภู่เพียงแต่ใช้คำอื่นมาแทนที่คำว่า บุโรหิต หรือพราหมณ์เท่านั้น เพราะโดยลักษณะและบทบาทแล้วเหมือนกันทุกประการ

สังฆราชลังกาได้ใช้ความรู้ทางไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือ ดังเช่นที่วรรณคดีไทยส่วนมากนิยมความรู้และกลอุบายของสังฆราชทำให้เรื่องวุ่นวายยืดเยื้ออยู่เป็นเวลานานด้วยความพยายามแทนเจ้านายเดิม สังฆราชนี้มีอิทธิพลมากในเมืองลังกา ดังที่มีข้อความว่า

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๔๕.

อันนักปราชญ์ราชครูผู้สำเร็จ
 วิชาไตรยคุณทุกกระทรวง
 ทั้งคินห่าอาเภหะกุวิบัติ
 เป็นที่ครูสุริยวงศทรงพระนาม

คือสมเด็จสังฆราชพระบาทหลวง
 แลวกี่หลวงบูรพาภิธานการสงคราม
 แมนกษัตริย์สงฆ์โกโตตาม
 ไต่ปรามปรามบ้านเมืองเรื่องเจริญ

ความรู้ของสังฆราชมีทั้งคานศาสนา ไสยศาสตร์ และการปกครอง ดังที่บาทหลวงบีไป
 บอกกับนางละเวงวันพาวา

วิชาพระเลากี่พระสังฆราช
 เสด็จไปไต่ถามตามกระทรวง

เป็นยอดปราชญ์ไปรุ่งเปื่องในเมืองหลวง
 ก็จะได้วิชาสารพัน^๒

สังฆราชทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาตลอดเวลาที่ลังกาทำศึกกับเมืองฉลิก แต่ด้วยเหตุที่ผู้นำทัพ
 ทั้งสองฝ่ายเกิดรักกันขึ้น การศึกที่สังฆราชกะแผนการไว้จึงไม่สำเร็จตามต้องการ ทำให้สังฆราช
 โกรธนางละเวงวันพาวามาก เนื่องจากไต่ลงแรงพยายามทุกวิถีทางเพื่อที่จะทำลายเมืองฉลิก แล้ว
 แผนการกลับล้มเหลวเพราะฝ่ายของสังฆราชเอง

ความรู้อย่างหนึ่งที่สังฆราชนำมาใช้ในการศึก คือ ความรู้ทางไสยศาสตร์ ฝ่ายลังกาได้ทำ
 เสน่ห์กับเมืองฉลิกจนมาหลุมหลงอยู่ที่ลังกา เกือบทั้งหมด เหลืออยู่แต่หัวไชเท่านั้น แต่แม้กระนั้น
 การศึกก็ไม่ไต่เป็นไปอย่างที่สังฆราชต้องการ ซึ่งกรณีนี้ บาทหลวงบีไปไต่คาดเอาไวแล้ว

พระสังฆราชมาดแมมีรากเลือด

ก็คงเชือดคอตายเมื่อภายหลัง^๓

เมื่อศึกครั้งนั้นไม่สำเร็จ สังฆราชก็มีไต่ละความพยายาม ยังคงนำเอาความพยายามนั้นมา
 ถ่ายทอดให้กับมังคลา ซึ่งเป็นลูกศิษย์ ไต่ก่อศึกขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และสังฆราชก็ทำหน้าที่ที่ปรึกษาอีกเช่น
 เดิม บทบาทของสังฆราชลังกาในเรื่องนี้จึงนับว่ามีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อเหตุการณ์ในเรื่องและตัว

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า๘๒๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๔.

ละครอื่น ๆ มาก

ส่วนบาทหลวงบีโบนั้น แม่สุนทรภู่จะโหดโวยวายก็จริง แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า อิทธิพลของบาทหลวงมีอยู่มาก เกือบทัดเทียมกับสังฆราช สุนทรภู่ได้กำหนดให้บาทหลวงเป็นผู้แนะนำให้ ญาณาคาดการศึกษาในอนาคตไควา จะเป็นไปในรูปใด จากถ้อยคำของบาทหลวงนั้นเอง ญาณเกิด ความแน่ใจว่า ตึกครั้งนี้จะลงเอยด้วยดี ยิ่งกว่านี้ หนังสือที่บาทหลวงเขียนไว้ให้นางบุพผาและ นางสุลาสวีนก็มีอิทธิพลมากในการดำเนินการศึกษาของนางละเวงวิมพา บาทหลวงได้กล่าวกับนางละเวง วิดงแต่ตอนต้นว่า

อันรูปนี้มี เคยพบที่รบศึก
แต่หากวาทาใหม่ไม่ตรีกัน

สุดจะฝึกสอนให้เจ้าไอศวรรย์
พอจะผันผอนไคดั่งใจปอง *

คำตอบนี้ถูกใจนางละเวงวิมพา เป็นอันมาก เพราะใจนางเองก็ฝักใฝ่กับพระอภัยมณีอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงเห็นไควา บาทหลวงบีโบนี่ เข้าใจลึกซึ้งถึงจิตใจนางละเวงยิ่งกว่าสังฆราช ซึ่งถูกความ พยาบาทและความรักบ้านเมือง เขาคงรอมงำจมนองไม่เห็นแนวการศึกษาอย่างที่บาทหลวงเห็น แต่ที่จริง สังฆราชก็ระแวงอยู่เหมือนกัน แต่ไปคิดว่านางละเวงยังเชื่อฟังและเกรงใจคนอยู่ นางละเวงมา คัดสินใจเด็ดขาดก็ควยหนังสือที่บาทหลวงเขียนเอาไว้ในนั้นเอง

พระอภัยอย่าไคหมายท่าลายเขา

จะสูญเผ่าพงศ์ชาติพระศาสนา

เป็นคู่สร่างนางละเวงวิมพามา

ถึงไครบาคูกแล้วไม่แคล้วกัน

แม่บาทหลวงลวงจะชูดาม

อย่าบอกความว่าจะฆ่าให้อาสัญ ๒

เมื่อนางละเวงวิมพาได้อ่านหนังสือนี้ ก็รำพึงว่า

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๕๕.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๑.

พระบาลีที่คะเนเหมือนเทวา

ช่างเขียนนามิโตมิตลัคนิเคเลย *

ที่นางเห็นว่า บาทหลวง " คะเนเหมือนเทวา " ก็เพราะคะเนใจนางได้ถูกต้องยิ่งเสียกว่า
สังฆราช และควยขอความในหนังสือนี้เอง ที่ทำให้นางละเวงวิมพาตัดศินใจไควาจะหย่าทัพกับพระ
อภัยมณี โขยปลอบใจตัวเองว่า

ถึงไพร่ฟ้าซาแผ่นดินจะนิทา

เทวดาทานก็รัฐอุคยกัน ๒

เมื่อพิจารณาบทของบาทหลวงโดยละเอียดเช่นนี้ จะเห็นไควา สุนทรภู่ไคสร้างตัวละคร
ตัวนี้ขึ้นมา มิใช่เพียงต้องการให้เรื่องราวสนุกสนาน หรือเพื่อช่วยแกสถานการณ์ของนางละเวง
เท่านั้น แต่ไคกำหนดอิทธิพลให้แกตัวละครตัวนี้ไวเป็นอันมาก โดยที่ผู้อานอาจจะไม่ทันสังเกต
นางขุพามาและนางสุลาสิวันซึ่งนางละเวงขามาเลียงไวนั้น ถ้าจะกล่าวไป ก็คือตัวแทนของบาท
หลวงนั่นเอง มาเป็นคูคิคแทนตัวอาจารย์

ตามที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ครูสอนวิชานั้น นอกจากจะมีความสำคัญในฐานะสั่งสอน
วิชาการให้แล้ว ยังมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของศิษย์เป็นอันมาก เพราะครูอยู่ในฐานะที่ได้รับความ
ยกย่องเคารพ เมื่อแนะนำหรือคัดค้านอย่างไร ผู้เรียนก็มักเชื่อฟังเสมอ แม้จะไม่เต็มใจนัก เช่นที่
นางละเวงไม่เต็มใจทำตามสังฆราช แต่ก็ต้องทำเพราะความเกรงใจ

บทบาทของครูในเรื่องพระอภัยมณีนี้ สุนทรภู่ไคเค้าจากวรรณคดีเก่าที่เคยปรากฏมาแล้วก็จริง
แต่ก็ไคเสริมลักษณะเฉพาะของตัวละครแต่ละตัวลงไป ทำให้บทบาทเหล่านั้นมีความน่าสนใจ และ
แปลกไปจากบทบาทนั่นเองเกี่ยวกับในเรื่องอื่น ๆ โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า ตัวละครแต่ละตัวของสุนทรภู่
ไม่ไคสร้างขึ้นมาเพียงเพื่อแกสถานการณ์ หรือเพราะความจำเป็นในเหตุการณ์ตอนนั้น ๆ โดยตรง

แต่ไคสร้างความผูกพันเกี่ยวโยงกับโครงเรื่องทั้งหมด ตัวละครเหล่านั้นจึงมีความหมายอยู่ตลอดเวลา
แม้จะไม่มืบทบาทปรากฏอยู่ แตกก็มีอิทธิพลสืบเนื่องมา ถึงในกรณีของบาทหลวงที่กล่าวมาแล้ว

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๖๑๒.
๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๑.

นอกจากลักษณะที่น่าสนใจเกี่ยวกับบทบาทแล้ว สิ่งที่น่าศึกษาอีกอย่างหนึ่งคือ วิชาที่กล่าวถึงในเรื่อง โดยทั่วไป จะสังเกตได้ว่า วิชาที่กล่าวถึงกันมากที่สุดในเรื่องประเภทนี้ คือวิชาไสยศาสตร์ คาถาอาคมต่าง ๆ ซึ่งในสมัยก่อนถือกันว่าเป็นเรื่องจริงและมีความสำคัญมาก โดยเฉพาะในการศึกษาของผู้ชาย วิชาเหล่านี้ถือเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันตัวที่จำเป็นของเรubenรู้ ดังเช่น ในเรื่องขุนช้างขุนแผน อันเป็นเรื่องที่แสดงชีวิตและทัศนะของชาวบ้าน ก็กล่าวถึงการศึกษาวิชาเช่นนี้ไว้ว่า มีความจำเป็นสำหรับลูกผู้ชาย ในเรื่องพระอภัยมณี วิชาไสยศาสตร์ก็ได้รับการกล่าวถึงบ่อยครั้ง เช่น การทำเสน่ห์ การใช้คาถาอาคม อำนาจลี้ลับต่าง ๆ แต่สิ่งที่น่าสนใจที่สุดในเรื่องนี้ คือ แนวความคิดของสุนทรภู่เกี่ยวกับการศึกษาวิชาความรู้ สุนทรภู่ได้เน้นให้เห็นชัดหลายครั้งว่า วิชาความรู้มีสำคัญกว่าสิ่งอื่นใดทั้งหมด แม้จะมีอาวุธวิเศษหรือคาถาอาคมอย่างไรก็ต้องอาศัยความรู้และความเฉลียวฉลาดครอบครองประกอบช่วยเสมอ ดังเช่นที่ใบศรีสอนสุตสาคร ว่า

รูอะไรไมสุวิชา

รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

และอีกตอนหนึ่ง บทหลวงมีไปสอนนางละเวงวิณพาวา

วิสัยคนทนคงเข้างบพุทธ

ฤทธิรุทรแรงร้ายกายสิทธิ์

แมเพลิงกาฬผลาญแผนดินสิ้นชีวิต

อำนาจฤทธิขอมแพแก่ปัญญา ^๒

ในเรื่องนี้ ตัวละครทุกคนได้รับการศึกษาอบรมมาเป็นอย่างดีทั้งสิ้น บ้างก็มีความรู้ตามการรบ บ้างก็คานเวทมนต์คาถา แต่โดยส่วนใหญ่แล้ว มีความรู้ทั้งสองประการประกอประกอ กัน ไม่ว่าจะตัวละครหญิงหรือชาย ดังเช่นนางสุวรรณมาลีก็ใคร่ว่าเรียนวิชาการรบ เพราะอยู่ในฐานะลูกกษัตริย์นางจึงเล่าให้สินสมุทรฟังว่า

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๙๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๖.

แล้ววามันเป็นหญิงก็จริงอยู่

แต่ใครกล้าลึกลึกหนักหนา *

และอีกคนหนึ่งว่า

ควยโงมตรูรูฟิไชยสงครามครบ

..... ๒

แสดงว่า แมจะเป็นหญิงหรือชาย ก็มีความจำเป็นต้องศึกษาหาความรู้เท่าเทียมกัน สุนทรภู่มีความ
แตกต่างจากผู้แต่ง เรื่องคนอื่นอยู่แห่งหนึ่งที่ว่า สุนทรภู่ให้สิทธิและความยกย่องแก่หญิงมาก ตัวละคร
หญิงแทบทุกตัวในเรื่องนี้ ล้วนแต่มีวิชาความรู้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าฝ่ายชายเลย และเป็นความรู้ที่ใช่ได้
จริง ไม่ใช่เพียงแต่เรียนเท่านั้น อันที่จริงตัวละครหญิงในเรื่องนี้ ใ้แสดงความสามารถในการรบ
มากกว่าฝ่ายชายเสียอีก ดังที่เสนาเมืองลี้กากล่าวคนหนึ่งว่า

หญิงผลึกก็กล้าเลียบกว่าชวลย

..... ๓

ความรู้ที่กล่าวถึงนี้ มีทั้งทางศาสนาและทางการปกครอง ทั้งด้านความรู้ธรรมดาและความ
เกี่ยวกับอำนาจลึกลับ ขอความหลายคนไ้กล่าวถึงวิชาที่จำเป็นสำหรับกษัตริย์และผู้ที่ปกครองบ้าน
เมือง วิชาสำหรับกษัตริย์นั้น มักกล่าวรวมไปหมดทั้งทางด้านศาสนา ไสยศาสตร์ เพลงอาวุธ ตำรา
พิไชยสงคราม โดยมากกล่าวว่า วิชาไสยศาสตร์นั้นไ้ช่วยตัวเมื่อเขาที่คับขัน ดังที่โยคีสนสินสมุทร
สุทศากรไว้ นอกนั้นก็มิวิชาโหราศาสตร์ คุณษยาม ดินฟ้าอากาศ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบในการดำเนิน
การต่าง ๆ ถ้ากษัตริย์ไม่รู้วิชาเหล่านี้ ก็จำเป็นต้องหาผู้รู้มาเป็นที่ปรึกษา ดังเช่น พระอภัยมณีมีนาง
วาลีเป็นที่ปรึกษา มังคลามีผู้เฒ่าหลายคนเป็นผู้ให้คำแนะนำ วิชาที่จำเป็นเหล่านี้มีหลายประการ
เช่น รุกขลึกลึกรู วิชาคุณดาว รุกำน่าหามฝน ทนไฟ รุกทำอาวุธ รุกการฝึกพาหนะ รุกหนังสือ รุกวนยา เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๐๐.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๒.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๓.

โดยปกติ กษัตริย์ของรัชกาลแรกๆ แต่ในเรื่องพระอภัยมณีตอนต้น ท้าวสุทัศน์กล่าวปรึกษา
ศรีสุวรรณว่า เรียนวิชากระบี่กระบองนั้นไร้ประโยชน์ เพราะการสู้รบนั้นเป็นเรื่องของทหารเลว
หรือแม่ทัพนายกองธรรมดา ไม่ใช่เรื่องของกษัตริย์ เพราะกษัตริย์เป็นผู้บัญชาการรับมากกว่าที่จะออก
รบเอง หรือถ้าจะเรียนวิชารบ ก็ควรเรียนการใช้อาวุธอย่างอื่นที่เป็นอาวุธสำหรับกษัตริย์ เช่น ธนู
คาบ ส่วนวิชากระบี่กระบองเป็นวิชาอาวุธสำหรับทหารเลว ไม่ใช่อาวุธกษัตริย์ ฉะนั้น ท้าวสุทัศน์
จึงกล่าวว่า ศรีสุวรรณเรียนวิชาไม่เหมาะสมกับฐานะของคน ส่วนพระอภัยมณีถึงรำยกว่านั้น คือไม่
เรียนวิชาเพลงปี่ อันเป็นวิชาศิลปะ ไม่มีประโยชน์โดยตรงกับกษัตริย์เลย กษัตริย์อาจรู้วิชาดนตรีได้
เพราะในวรรณคดีไทยมีกล่าวถึงวิชาดนตรีว่าเป็นศิลปะที่นายกอง ในราชสำนักก็มีนักดนตรีหรือ
นาฏศิลป์ต่าง ๆ อยู่เป็นประจำ แต่ตัวกษัตริย์เองไม่จำเป็นต้องรู้วิชาประเภทนี้ หรือถ้ารู้ก็เพียงแค่เป็น
เครื่องประดับตัว พระอภัยมณีนั้นมีแต่วิชาปี่อย่างเดียว ไม่มีความรู้วิชาที่จำเป็นสำหรับกษัตริย์เลย
ท้าวสุทัศน์จึงโกรธหนักหนา

อันคนตรีปี่พาหุตะโพนเพลง
แต่พวกกษัตริย์ที่ในวัง

เป็นนักเลงเหล่าโลนเล่นโชนหนัง
มันก็ยังเรียนรำไ้ชำนาญ

ถ้าพิจารณาในแง่ของแนวความคิดแต่เดิม หรือความคิดของคนทั่วไป ท้าวสุทัศน์เห็นว่า
โกรธพระอภัยมณี เพราะกษัตริย์ควรเรียนวิชาที่จะใช้ประโยชน์ในการปกครองบ้านเมือง พระอภัยมณี
จึงเรียนวิชาที่ไร้สาระในสายตาของท้าวสุทัศน์ แต่ถ้าจะพิจารณาจากแนวความคิดในเรื่อง จะเห็นได้
ว่า สุนทรภู่มีใตของการจะกล่าวว่า วิชาดนตรีหรือวิชาศิลปะนั้นเป็นเอก หากแต่ต้องการจะชี้ให้เห็น
ว่า วิชาใดก็ตาม ถ้าผู้เรียนมีความตั้งใจแน่วแน่ ว่าเรียนจนมีความรู้ความสามารถอย่างแท้จริงแล้ว
วิชาเหล่านั้นก็ย่อมมีคุณแก่ผู้เรียนทั้งสิ้น ดังที่โยคีกล่าวกับสุคาสครว่า "รู้อะไรไม่สู้วิชา" และศรี
สุวรรณกล่าวเตือนสติพระอภัยมณีว่า

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลุกปลองคงไ้ดี ๒

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

พระอภัยมณีมีวิชาปี่อย่างเคียว ยังสามารถเอาตัวรอดไปได้ ไม่ว่าจะถึงคราวคับขันอย่างไร
ทั้งนี้ก็เพราะวิชาของพระอภัยมณีนั้น เป็นวิชาที่เรียนมาอย่างจริงจัง จนมีความสามารถเป็นเลิศ

สุนทรภู่ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาไว้ในงานต่าง ๆ หลายชิ้นด้วยกัน
ถ้านำความคิดเห็นเหล่านั้นมาพิจารณา จะพบว่า สุนทรภู่ได้เน้นความสำคัญของการศึกษามาก เช่น
ในรำพันพิลาป ว่า

ถึงนทีสี่เวิ ศขอบเขตแสง
เคชะฤทธิวิทยาปรีชาชาญ
ป้อมกำแพงแหล่งลอมพรอมทหาร
ช่วยบันดาลไคสมอารมณ์ลง ๑

ในเพลงยาวถวายโอวาท ว่า

อันความคิดวิทวิชาเหมือนอาวุธ
สงวนคมสนึกใครสัก
ประเสริฐสุดชวนใส่เสียบในฝัก
จึงคอยชักเชือกพันให้บรรล็บ

และ

อันข้าไทไคพึ่งเขาจึงรัก
เขาหนายหนีมิไคอยู่คู่ชีวา
แมนถอยคักก็อำนาจวาสนา
แต่วิชาช่วยกายจนวายปรารถ ๒

ในสุภาษิตสอนหญิง ว่า

รู้วิชาใหญ่เป็นครูเขา
มีวิชาไทโซสอยคอยสบาย
จึงจะเบาแรงตนแรงชวนชวาย
ตัวเป็นนายโงเงาขาวไม่เกรง ๓

๑ สุนทรภู่, " รำพันพิลาป " ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),
หน้า ๒๑๑.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕, ๒๓๐.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

ขอความ เหล่านี้เป็นตัวอย่างส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นแนวความคิดของสุนทรภู่เกี่ยวกับความสำคัญของการศึกษา ส่วนวิชาต่าง ๆ ที่สุนทรภู่กล่าวถึงเสมอ ๆ นั้น มักจะเป็นวิชาเกี่ยวกับการปกครอง ไคแก การรบ กฎหมาย หลักราชการ ตลอดจนถึงไสยศาสตร์ เวทมนต์คาถา อันมีความจำเป็นตามแนวความคิดในสมัยก่อน ตัวละครส่วนมากของสุนทรภู่จะปรากฏว่า เรียบนิเวศน์เป็นความรู้สำคัญ ส่วนเวทมนต์นั้นเป็นของขวยหัว เมื่อเขาที่คัมภีร์ คังเซน สิ่งไกรภพเรียนเวทมนต์เรียกฝนจากพินธุมาร

แมนไพร่มีมาให้กล่าวหา
ใหม่จมีคมีคแสงพระสุริย

จึงโหมอ่านวิชาเป็นหาฝน
บรรดาคนเข้าศึกไม่เห็นกาย ๑

ลักษณะงศ์ก็เช่นกัน

ทั้งคาถาอาคมอันเลิศแล้ว
นฤมิตรบิ คเป็นในกายคน

ให้คลาดแคล้วศาสตราเป็นหาฝน
ถึงอัจจนจวนตัวไม่กลัวตาย ๒

นิทานคำกลอนเรื่องแรกของสุนทรภู่ คือโคบุตรนั้น ไม่ได้กล่าวถึงการเรียนวิชา มีแต่ว่าพระอาทิตย์เป็นบิดา เนรมิตของวิเศษประจำตัวให้หลายอย่าง ล้วนแต่เป็นเทพศาสตรามีฤทธิ์มากทั้งสิ้น แต่ไม่ได้กล่าวเลยว่า โคบุตรเรียนวิชาการบางอย่างหรือไม่ ครั้นเรื่องต่อมา คือสิ่งไกรภพ ปรากฏว่า สิ่งไกรภพเรียนวิชาจากพินธุมาร โดยเรียนหนักไปในทางเวทมนต์ เรื่องลักษณะงศ์ก็เช่นเดียวกัน แต่มีเพิ่มเติมว่าโคบุตรได้ฝึกฝนการใช้อาวุธและกลศึกด้วย เวทมนต์นั้นใช้ขวยหัวเมื่อเขาตาจน นอกจากนั้นในเรื่องทั้งสองนี้ ยังกล่าวถึงอาวุธวิเศษที่เป็นของบุญ เช่น ลักษณะงศ์มีพระขรรค์วิเศษเป็นต้น สิ่งไกรภพไม่มีอาวุธวิเศษแต่มีใบสรรพยาเป็นของวิเศษประจำตัว เรื่องพระอภัยมณีนั้นกล่าวถึงของวิเศษที่เค้นอยู่อย่างเดียวกัน คือ ตระวราหู แต่ก็ไม่ค่อยมีลักษณะเป็นอาวุธนัก คอนไปในทาง เครื่องแสดงบุญบารมีประจำตัวมากกว่า ทั้งไม่ใช่ของบุญสำหรับนางละเวงคนเดียว

๑ สุนทรภู่, "สิ่งไกรภพ " นิทานคำกลอนสุนทรภู่ (พระสมุท : แพร่พิทยา ๒๕๐๑), หน้า ๘๒.

๒ สุนทรภู่, "ลักษณะงศ์ " นิทานคำกลอนสุนทรภู่ (พระสมุท : แพร่พิทยา ๒๕๐๑), หน้า ๓๔๔.

แต่เป็นมรดกตกทอดสำหรับตำแหน่งกษัตริย์ลังกา จึงน่าสังเกตว่า ตัวละครของสุนทรภู่มีลักษณะที่เป็น
 เรียบลลิตคมมากขึ้นเป็นลำดับ การเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ มีความสมจริงมากขึ้น การบรรยายถึงวิชา
 ต่าง ๆ ก็เน้นให้เห็นความจำเป็นและประโยชน์ที่จะได้รับอย่างชัดเจน / ถ้าจะศึกษาถึงความเห็นอย่าง
 จริงจังของสุนทรภู่ในเรื่องวิชาความรู้ ควรพิจารณาจากเรื่อง เพลงยาวถวายโอวาท ซึ่งสุนทรภู่แต่ง
 ถวายเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าบัว อันเป็นเรื่องที่แน่ใจได้ว่าสุนทรภู่กล่าวข้อความที่เป็นความคิดเห็น
 ความเชื่อของตนเองอย่างแท้จริง สุนทรภู่กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า

อุคสาห์เรียนเขียนอ่านบูรณราช
 ลำดับศักดิ์จักรพรรดิชาติดิยวงศ์
 ควบพระองค์ทรงสมบรมนาถ
 กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
 อนึ่งใหญ่สุภามิขันธ์พิศพระร่วง
 ราชาคัทพ์รับสั่งให้บังควร
 หังพุทธไสยไตรคาทวาบุค
 พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน

ไสยศาสตร์สงคณตามประสงค์
 อุคสาห์ทรงจตจำให้ชำนานู
 บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
 มณเฑียรบาลพระบัญญัติศักดิ์สำนวน
 โคลงเพชรพวงมณีชยทรงสอยสวน
 ทราบให้ถวนถี่ไว้จะไต่หล
 ให้ทราบทุกที่ถวิลสคินทรสุร
 (ไต่ฟังทุลกระหม่อมของฉันทองค์)

ในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงาม ซึ่งนักวรรณคดีทั้งหลายมีความเห็นตรงกันว่าเป็น
 สำนวนของสุนทรภู่ ก็ไต่กล่าวถึงการศึกษาวีชาของพลายงาม มีทั้งการเรียนอ่านเขียนตำราพิไชยสงคราม
 เวทมนต์คาถา เพลงอาวุธ ตลอดจนพระราชบัญญัติ กฎมณเฑียรบาลทั้งสิ้น แสดงว่าความคิดในเรื่อง
 เวทมนต์คาถานั้น ยังมั่นคงมากในสมัยของสุนทรภู่ แต่ความคิดในเรื่องวิชาการที่จำเป็นอย่างแท้จริง
 ก็เริ่มมีบทบาทสำคัญ ดังที่ปรากฏว่า ตัวละครในพระอภัยมณีเรียนวิชาเวทมนต์ไว้สำหรับช่วยตัวเมื่อ
 เข้าที่คับขันเท่านั้น ไม่ได้เรียนไว้เป็นหัวใจสำคัญเหมือนที่กล่าวในวรรณคดีสมัยก่อนหน้านั้น

* สุนทรภู่, "เพลงยาวถวายโอวาท" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา
 ๒๕๐๑).

สิ่งที่น่าสนใจอย่างหนึ่งคือความคิดของสุนทรภู่ในการที่แต่งให้พระอภัยมณีเรียนวิชาดนตรีแทนวิชา
 อย่างอื่น ๆ นั้น เป็นที่กล่าวถึงกันมากในการศึกษาเรื่องพระอภัยมณี ส่วนมากมักจะสันนิษฐานกันว่า เพราะ
 สุนทรภู่มิวิชาสำคัญประจำตัวอยู่อย่าง เดียวคือ วิชาการแต่งกลอน ซึ่งทำให้สุนทรภู่มิชื่อเสียงว่าลือกัน
 มาจนถึงปัจจุบัน ฉะนั้นสุนทรภู่อิงแต่งให้พระอภัยมณีมีวิชาปี่อย่าง เดียว เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า วิชา
 ศิลปะนั้นมีความสำคัญและมีคุณค่าไม่ค้อยกว่าวิชาอื่นที่นับกัน ความคิดนี้ที่ว่าจะถูกต้อง เพราะจาก
 การศึกษางานของสุนทรภู่ ปรากฏว่าสุนทรภู่อีกกล่าวถึงวิชาอย่างหนึ่งที่หนึ่งลืออื่น ๆ ไม่ค้อยกล่าวถึง
 นั่นคือ วิชาหนังสือ การแต่งกาพย์กลอน ในเพลงบาวถวายโหวาทตอนหนึ่งมีว่า " อนึ่งให้รู้สุมานิต
 บันฑิตพระร่วง ไคลงเพชรพวงผิขอยทรงสอบสวน " และอีกตอนว่า " จงพากเพียรเรียนไว้
 จะไ้ทราบ หึงกลอนกาพย์การกลปรนนิบัติ "

การที่สุนทรภู่อีกเอาเรื่องกาพย์ กลอนมาเป็นวิชาสำหรับกษัตริย์หรือเจ้านายนั้น ประการหนึ่ง
 คงเป็นเพราะสุนทรภู่มิความรู้เกี่ยวกับศิลปศาสตร์สำหรับกษัตริย์ ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๘ ประการด้วยกัน
 และหนึ่งในสิบแปดนั้นคือวิชาการแต่งคำประพันธ์ สุนทรภู่อีกได้แนวมาจากเรื่องนี้ และอีกประการหนึ่ง
 น่าจะเป็นเพราะสุนทรภู่อีกเอง เป็นกวี ทั้งยังเป็นกวีที่มีความภาคภูมิใจในฝีมือของตนมาก ดังที่เขากล่าว
 ถึงตนเองว่า

อย่างหม่อมฉันอันที่คี่และชั่ว

ถึงลับตัวก็แคช้อเขาลัสนาว

เป็นอาลักษณ์ักเลงทำเพลงยาว

เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร *

ฉะนั้น สุนทรภู่อีกก็คงปรารถนาจะยกย่องวิชาที่ตนถนัดและสร้างชื่อเสียงให้กับตน โดยนำมา
 กล่าวไว้ในงานเหล่านี้ค้อย วิชาการแต่งกาพย์กลอนและวิชาดนตรีนั้นจัดเป็นวิชาคานศิลป์เหมือนกัน
 ต่างกันแต่เครื่องมือที่ใช้ในการแสดง ออกนั้นเป็นคนละอย่างเท่านั้น ดังที่เขากล่าวมาแล้วว่า เรื่องพระ
 อภัยมณีลักษณะ เป็นเรีบลิลลิตคามากกว่าเรื่องอื่น ๆ ของผู้แต่งคนเดียวกัน ทั้งในคานตัวละครและพดคติ

* สุนทรภู่, "เพลงบาวถวายโหวาท" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา
 ๒๕๐๘), หน้า ๒๓๒.

กรรม เมื่อกล่าวถึงวิชาที่ตัวละครเล่าเรียน จึงเป็นวิชาที่มีเรียนกันอย่างจริงจังและเป็นประโยชน์โดยตรง เป็นวิชาธรรมดาสามัญที่ใคร ๆ ก็เรียนกันได้ ส่วนที่ว่า พระอภัยมณีสามารถใช้วิชาได้อย่างเป็นเลิศนั้น ผู้แต่งก็โครงสร้างพื้นฐานเอาไว้แล้วว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ โดยทั่วไปก็เป็นที่ยอมรับกันอยู่แล้วว่า เสียงดนตรีนั้นอาจสะกดผู้ฟังให้ตกอยู่ในความเคลิบเคลิ้ม สามารถโน้มน้าวจิตใจผู้ฟังให้เกิดอารมณ์คล้อยตามเสียงดนตรีนั้น ๆ ได้ ดังเช่นที่เสาวภา พระยาประสานดุริยศัพท์ (แปลก ประสานศัพท์) เป็นคน เป่าปี่ในการเล่นโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพิเภกถูกขับ ปรากฏว่าเสียงปี่ที่เป่าโห่ชวนแสดงความรักใคร่ของพิเภกนั้น ทำให้ผู้ครองโศกสสารพิเภกกันทั้งโรง * ทั้ง ๆ ที่การเล่นโขนนั้น ผู้เล่นต้องสวมหัวโขน ไม่สามารถแสดงสีหน้า แววตาให้สอดคล้องกับบทบาทได้ แต่เพียงท่าทางและเสียงดนตรีก็ยังสามารถสะกดผู้ฟังให้เกิดความเคลิบเคลิ้มไปได้ ฉะนั้นการที่สุนทรภู่แต่งให้พระอภัยมณีเป่าปี่ห้ามทัพลังกา ให้บรรดาทหารวางอาวุธ ถูกสะกดหลับไปทั้งกองทัพจึงน่าจะเป็นไปได้ หนึ่ง ปีที่พระอภัยมณีไฉน สุนทรภู่ก็ไม่ไต่ถามว่า เป็นปี่วิเศษ เพียงแต่สร้างขึ้นด้วยความประณีตเป็นพิเศษ เสียงจึงไพเราะกว่าปี่ทั่ว ๆ ไป การที่จะใช้เสียงปี่สะกดผู้ฟังนั้น จึงขึ้นอยู่กับศิลปะในการเป่าเป็นสำคัญ พระอภัยมณีนั้น เรียนวิชาปี่อยู่ถึงเจ็ดเดือน

แล้วพาไปยอกเขาให้เป่าปี่

แต่เสียงข้างกลางไพเราะไฉน

ประมาณเสร็จเจ็ดเดือนโดยวิศการ

สิ้นความรู้ครูประสิทธิ์ไม่ปี่บัง

ที่อย่างก็สิ่งใดก็ไฉน

ก็ลมกินน้ำหญ้าเข้ามาฟัง

พระกุมารโศกสมอารมณ์หวัง

จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล ๒

ไม่ใช่แต่เพียงสอนวิธีเป่าเท่านั้น พิณฑพรหมยังสอนเนื้อความของเพลงที่จะเป่าว่าจะเลือกเนื้อความและท่วงทำนองอย่างไรจึงจะได้ผลสมความต้องการ ซึ่งในเรื่องการใช้เสียงเพลงสะกดผู้ฟังนี้ ในนิยายmyth ของยุโรป ก็มีกล่าวอยู่หลายครั้ง เรื่องที่รู้จักกันมากที่สุดคือเรื่องของ Orpheus ผู้สามารถใช้เสียงพิณเรียกมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายให้เขามาล้อมรอบฟัง เพลงพิณของเขาได้อย่างน่าประหลาด

* หมณี มหานนท์, "ให้คนตรีสู่โศกปราโมทย์ใจ" สตรีสาร (๗ มีนาคม, ๒๕๐๔), หน้า ๒๘.

๒ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๔), หน้า ๖.

แม้จะเป็นสัตว์ร้าย เช่น เสือ สิงโต ก็จะร้องเมื่อโคบินเสียงเพลง คนไม่จะโน้มถึงลงมาฟัง และในคอนสำคัญของเรื่อง เขาสามารถใช้เสียงพิณกล่อมให้พลูโต (Pluto) เจ้าแห่งยมโลกใจอ่อน บอมนวินญาณของภรรยาของเขามาให้^๑ เรื่องนี้แสดงว่า ทั้งทางตะวันตกและตะวันออก ต่างก็มีความเชื่อในเรื่องอำนาจของเสียงดนตรีเช่นกัน

วิชาประจำตัวของพระอภัยมณีนั้นสามารถช่วยตัวพระอภัยมณีให้รอดพ้นจากที่คับขันได้เช่นเดียวกับวิชาเวทมนตร์หรือวิชารบของคนอื่น ๆ ไม่ว่าจะเผชิญกับอะไรบ้างก็ตาม ในเรื่องปรากฏว่า พระอภัยมณีเป่าปี่ถึง ๑๑ ครั้ง ครั้งสำคัญที่กล่าวไว้ว่า เพลงปี่ช่วยให้ออกพ้นอันตรายนั้น ก็ได้แก่ครั้งที่เป่าสังหารนางผีเสื้อ และครั้งที่สะกดทัพนางละเวงวันพา ซึ่งเป็นการคับขันจนตัวอย่างยิ่ง เมื่อพิจารณาเหตุและผลในการเป่าปี่แต่ละครั้งแล้ว จะสังเกตเห็นว่า สุนทรภู่ต้องการที่จะแสดงว่า วิชาโคกก็ตามถ้าได้ศึกษาอย่างจริงจังแล้ว บอมนมีประโยชน์แก่ผู้ศึกษาทั้งสิ้น คั้งที่พระอภัยมณีกล่าวกับศรีสุวรรณว่า

.....จริงแล้วเจ้าพี่

วิชามีแล้วใครไม่ชมเหง^๒

และพระอภัยมณีได้อธิบายให้พราหมณ์ทั้งสามฟังว่า

อันคนตรีมีคุณทุกอย่างไป

บอมนใช้โคกตั้งจินตาคามุนี^๓

วิชาของพระอภัยมณีนั้น "ใช้โคกตั้งจินตา" จริงอย่างที่กล่าว ปี่ของพระอภัยมณีมีอำนาจมากอย่างที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่ก็มีเหตุผลที่น่าจะยอมรับว่าอำนาจนั้นเกิดขึ้นได้จริง การที่สุนทรภู่สร้างให้พระอภัยมณีมีวิชาปี่เป็นวิชาประจำตัวนั้น นอกจากจะเป็นการแสดงคุณค่าของวิชาคั้งที่กล่าวมาแล้ว วิชาปี่ยังเป็นวิชาศิลปะเหมือนการแต่งภาพ กลอน แต่สุนทรภู่จะแต่งให้พระเอกของเรื่อง แต่งภาพกลอนนั้น อาจจะลำบากในการสร้างเรื่อง เพราะการแต่งภาพ กลอนอาจจะโน้มน้าวจิตใจคนฟังหรือคน

^๑ อ. สายสุวรรณ, เทวคาลัย (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๑๒), หน้า ๑๒๓.

^๒ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๘

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

อ่านได้ก็จริง แต่เวลานั้นซาและไมกว้างไกลเท่ากับเสียงดนตรี (อีกทั้งดนตรี เป็นสิ่งที่จะสร้างหรือแสดง ออกในแง่สัญลักษณ์ใดแบบเนียนและลึกซึ้งกว่าการประพันธ์) ปีในเรื่องพระอภัยมณีจึงมีความหมาย เป็น สองระดับ ระดับแรก มีความหมายตรงตามที่แสดงออกในเรื่อง คือเป็นเครื่องมือที่ระอภัยมณีใช้ เป็นเครื่องคุ้มกันตัว อีกระดับหนึ่ง เป็นสัญลักษณ์ ของอำนาจความคึกคึกจิตใจที่คนซึ่งตกอยู่ในอำนาจ นั้นไม่ทันรู้ตัว ไม่สามารถป้องกันได้ เพราะอำนาจนั้นมาในรูปของความอ่อนหวาน ประโลมจิตใจให้ เคลิบเคลิ้ม / สัญลักษณ์เกี่ยวกับปีและเพลงปีนี้จะได้อธิบายถึงให้ละเอียดในบทที่ว่าด้วยระบบสัญลักษณ์ และภาพพจน์

นายเปลื้อง ณ นคร กล่าวไว้ในหนังสือ เล่าเรื่องพระอภัยมณี ว่า

การที่สุนทรภู่แต่งให้ตัวเอกมีวิชาชีพ คมมีไซ่ต้องการให้เค้าเรื่องแปลกกว่าเรื่องอื่น ๆ เท่านั้น แต่สุนทรภู่คงเป็นผู้นิยม รักการดนตรีอยู่เป็นอันมาก ซากจะเค้าวาสุนทรภู่คงเป็นนักดนตรีที่มีฝีมือคนหนึ่ง อาจเก่งทางปี่หรือทางซอ ทางระนาดซอวงใดอย่างหนึ่งก็อาจเป็นได้ และการที่ สุนทรภู่เป็นนักดนตรีเช่นนี้ คงจะช่วยการแต่งกลอนให้มีกระแสเสียงไพเราะได้อย่างมาก เพราะ ผู้ที่รู้จักเสียงไพเราะนั้น เขาวาจจะต้องเป็นคนมีหูอย่างกวี หรือหูอย่างนักดนตรี^๑

ตามข้อความนี้ น่าจะเป็นไปได้ที่ว่าสุนทรภู่เป็นผู้นิยมการดนตรี เพราะในเรื่องต่าง ๆ สุนทรภู่ก็มักจะกล่าวถึงดนตรีอยู่เสมอ แม้เพลงปีแต่ละครั้ง ก็มักจะกล่าวถึงชื่อทำนองเพลงและสีลา ของเพลงกำกับไว้ด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ไม่น่าเป็นไปได้ว่า สุนทรภู่จะเป็นนักดนตรี เพราะไม่ ปรากฏว่ามีหลักฐานใดกล่าวถึงสุนทรภู่เกี่ยวกับการดนตรีเลย แม้งานของสุนทรภู่เองก็ไม่เคยกล่าวถึง ซึ่งตามปกติ สุนทรภู่เป็นคนที่ชื่นชมในความสามารถของตนเอง ดังที่จะเห็นได้จากข้อความซึ่งกล่าวถึง ความสามารถในการแข่งการประพันธ์ แสดงความภาคภูมิใจในฝีมือ ไม่เคยถ่อมตัว ฉะนั้น ถ้าสุนทรภู่ เป็นนักดนตรีจริง ก็คงจะได้เคยกล่าวถึงไว้อย่างไม่มากก็น้อย ด้วยเหตุนี้ จึงไม่น่าเป็นไปได้ตามขอ สันนิษฐานที่ว่า สุนทรภู่น่าจะเป็นนักดนตรี

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ในเรื่องประวัติสุนทรภู่ว่า การที่แต่งให้ ตัวพระอภัยมณีมีวิชาชีพเป็นเลิศนั้น น่าจะได้เค้ามาจากเรื่องไซ่ฮั่น ในเรื่องนั้น ตัวเอกคือ เตียวเหลียง เป็นผู้มีวิชาชีพอย่างวิเศษ สามารถเป่าปี่ให้ทหารของพระเจ้าอองเอ็งเลิกทัพได้ เตียวเหลียงกล่าว

^๑ เปลื้อง ณ นคร, เล่าเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร: ไทวันมหาศิกษา ๒๕๐๒), หน้า ๑๗.

ถึงอำนาจของเพลงปี่ว่า

อันเสียงปี่นี้ ถ้ามनुษบไคพิ้งแลวกก็ให้คิดถึงมารดาและบุตรภรรยาหนัก

เพลงปี่ของ เตี้ยว เหลียงนั้นตรงกับเพลงปี่ที่พระอภัยมณีเป่าเมื่อครั้งหามทัพนางละเวงวัดฟ้า ดังนั้นจึงน่าเป็นไปได้ที่วาสุนทรภู่จะไคเคาเรื่องเพลงปี่มาจากเรื่องไชยอัน เพราะในสมัยของสุนทรภู่ คือระหว่างรัชกาลที่หนึ่งถึงรัชกาลที่สามนั้น เรื่องจีนแพร่หลายในประเทศไทย ขนาดที่มีการแปลเรื่องจีนออกเป็นภาษาไทย คือ เรื่องสามก๊ก และ ไชยอัน ซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นหัวหน้าควบคุมการแปล ในรัชการที่หนึ่ง ส่วนเรื่องเสียดก๊กแปลในรัชกาลที่สาม แสดงว่าในสมัยนั้น ความนิยมเรื่องจีนคงมีมาก และสุนทรภู่ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ในเรื่องหนังสือและมีความสนใจเรื่องราวต่าง ๆ อยู่เป็นนิสัยคงจะรู้เรื่องจีนเหล่านี้ดี จึงเก็บเอามาสอดแทรกเข้าในเรื่อง แต่เรื่องปี่ของพระอภัยมณีก็ไม่เหมือนกับปี่ของเตี้ยวเหลียงที่เตี้ยวหนัก เพราะปี่ของเตี้ยวเหลียงนั้นไซ้ประโยชน์ไคตามความต้องการของเจ้าของ แต่เพลงปี่ของพระอภัยมณีนั้น บางทีก็ทำความเคือครอนให้แก่เจ้าของปี่เหมือนกัน เช่นที่ทำให้พระอภัยมณีต้องคอกอยู่ในอำนาจนางผีเสื้อถึงแปดปีเต็ม พรหมณจึงเคืออนพระอภัยมณีว่า

ที่ตรงปี่นี้ตั้ง เกดเป็นเหตุเคิม

จะแรกเริ่มร้ายคิไคมีนา

ขอหักทวนผ่านเกลลาอย่าเป่าปี่

ภักจะมีแมนแทแนหนักหนา

เมื่อยอนมาพิจารณาถึงตัวสุนทรภู่เอง วิชาการประพันธ์ก็ไคช่วยสร้างชื่อเสียงเกียรติยศและความสะดวกสบายให้กับสุนทรภู่เป็นอันมาก แต่ในบางครั้ง ก็ยังทำให้เคือครอนไค คึงที่มักกล่าวกันว่าเมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเคือจพระพุทธรเลิกหลานภาลัยแลว สุนทรภู่เกรงราชภักดิ์ถึงกับต้องออกบวช เพราะไคเคือทำไคกรรมหมั้น เจมญาบคินทรทรงขุนเคือองพระทัยควยเรื่องกาพยกลอนเป็นเหตุ แมวาวจะมีกล่าววว่า สุนทรภู่คิกทวนกั้วไปเอง แต่ก็หมายความว่า ไคมีการกอกความขุนเคือองควยเรื่องกาพยนกลอนเกิดขึ้นจริง ความสำคัญของปี่ที่มีคือชีวิตพระอภัยมณีจึงคล้ายคลึงกับความสำคัญของกาพยกลอนที่มีคือชีวิตของสุนทรภู่

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๖๒๔.

อย่างไรก็ดี มีที่นาสังเกตอยู่อย่างหนึ่งว่า แม่สุนทรภู่จะยกย่องวิชาศิลปะตามที่ว่ามานี้ แต่ก็
ดูเหมือนจะเข้าใจที่ว่า วิชาศิลปะนั้นไม่เป็นที่นิยมยกย่องหรือเชิดหน้าชูตาได้เหมือนวิชารบ หรือวิชาอื่น ๆ
โดยเฉพาะสำหรับกษัตริย์ พระอภัยมณีเคยรำพึงครั้งหนึ่ง เมื่อจะทำศึกกับลังกาว่า

..... เห็นศึกหนักนับแสนคนแน่นหนา
ก็เห็นว่าจะไม่ลือระบือนาม

แสดงว่าวิชาคนครั้นนั้น ช่วยตัวเองได้ก็จริง แต่ก็ไม่ได้สร้างเกียรติยศให้ลือเลื่องได้เหมือน
วิชาอื่น เช่น การรบ หรือการเรียนรู้อะไรก็ตาม ๆ / แต่สิ่งที่ปรากฏแน่ชัดคือ สุนทรภู่มีเจตนาที่จะแสดง
ความสำคัญของวิชาความรู้ว่าจำเป็นยิ่งนักสำหรับทุกคน วิชาอื่นจะเป็นอะไรก็ได้ แต่ต้องเรียนรู้อะไร
และใช้ให้จริง / แก่นเรื่องย่อยแกนหนึ่งของเรื่องนี้จึงกล่าวได้ว่า เป็นแก่นที่ว่าด้วยความสำคัญของวิชา
แต่ไม่ใช่แก่นเรื่องใหญ่ เพราะเรื่องพระอภัยมณีทั้งเรื่องไม่ได้ดำเนินไปเพื่อพิสูจน์ทัศนะนี้ หากเพียงแต่
เป็นทัศนะหนึ่งที่ผู้เขียนแสดงออกในเรื่องเท่านั้น.

๒.๓ ความว่าเหวและการขาดความอบอุ่นภายในครอบครัว

แก่นเรื่องนี้ต่างกับที่กล่าวมาแล้วในเรื่องการเดินทางผจญภัยและการศึกษาวิชาของตัวละคร
ทั้งสองหัวข้อแรกนั้น ผู้แต่งแสดงเจตนาให้เห็นชัดในการผูกโครงเรื่องดังกล่าว แต่ในแก่นเรื่องนี้
ไม่อาจจะมองเห็นเจตนาของผู้แต่งได้ชัดเจน การพิจารณาแก่นเรื่องนี้ จึงต้องอาศัยทฤษฎีวรรณคดี
วิจารณ์แนวจิตวิทยาเป็นหลักในการวิจัย โดยเฉพาะต้องใช้ทฤษฎีเกี่ยวกับจิตใต้สำนึก
(Subconscious) เข้ามาอธิบายที่มาและลักษณะของแก่นเรื่องนี้

ในปัจจุบัน ทฤษฎีทางจิตวิทยาได้รับความสนใจเป็นอันมากในหมู่นักศึกษาวรรณคดีวิจารณ์
เนื่องจากการงานของนักเขียนส่วนใหญ่ของประเทศทางตะวันตก มักจะได้รับอิทธิพลทางหลักจิตวิทยาของ
ซิกมุนด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) ผู้เป็นบิดาแห่งวิชาจิตวิทยา ข้อที่นาสนใจคือ ไม่ว่านักเขียนจะ

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๔๘๗.

มีความเชี่ยวชาญทางหลักจิตวิทยาหรือไม่ก็ตาม งานประพันธ์ส่วนมากมักจะนำมาวิเคราะห์ทางจิตวิทยาได้ จึงปรากฏว่า ในระยะหลัง ๆ นักวิจารณ์มักจะนำเอาทฤษฎีจิตวิทยาแนวต่าง ๆ มาใช้ในการศึกษาและวิจารณ์วรรณคดีเสมอ เช่น ทฤษฎีว่าด้วยบุคลิกภาพของบุคคล (The organization of personality) ทฤษฎีว่าด้วยปมเพศ (Complex) ทฤษฎีว่าด้วยจิตไร้สำนึกส่วนรวม (Collective unconscious) เหล่านี้เป็นต้น

นักวิจารณ์ที่สามารถนำทฤษฎีจิตวิทยามาอธิบายวรรณคดีได้ชัดเจนและลึกซึ้งผู้หนึ่ง คือ เคนเนธ เบอริค (Kenneth Burke) เขาได้นำทฤษฎีของพรอบคมาอธิบายปัญหาในวรรณคดีและชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกวีกับงานประพันธ์ เบอริคกล่าวว่า วรรณคดีเป็นการแสดงตัวออก (Self expression) ซึ่งจัดเป็น Symbolic Action เขาอธิบายว่า Symbolic Action หมายถึงปฏิบัติการที่แสดงออกมาแทนอาการบางอย่างที่แฝงอยู่ในจิตใต้สำนึก ปฏิบัติการดังกล่าวจะไม่แสดงออกมาตรง ๆ แต่จะปรากฏเป็นระบบสัญลักษณ์ วรรณคดีก็เป็นการแสดงออกของอารมณ์ซึ่งมีสัญลักษณ์แทนสิ่งที่อยู่ในจิตใต้สำนึก เบอริคเห็นว่า กวีกับงานประพันธ์นั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง ในการวิจารณ์วรรณคดีจึงควรนำความรู้เกี่ยวกับตัวกวีมาช่วยอธิบายสิ่งที่ เป็นปัญหา จะทำให้เข้าใจความหมายได้ดีกว่าเดิม เขายกตัวอย่างคอลลิดจ์ (Coleridge) กวีคนสำคัญคนหนึ่งซึ่งมีประวัติว่าคิดยาเสพติด เบอริคชี้ให้เห็นว่า งานเขียนของคอลลิดจ์นั้นหลายชิ้นแสดงถึงสภาพจิตใจของผู้ที่คิดยา เช่น มองเห็นสิ่งต่าง ๆ แดกต่างออกไปจากคนธรรมดา คอลลิดจ์สร้างภาพพจน์ที่สับสนบางภาพซึ่งคนทั่ว ๆ ไปไม่อาจเข้าใจได้ ทำให้งานเขียนบางตอน เป็นปัญหาสำหรับผู้อ่าน แต่ผู้อ่านได้ศึกษาและเข้าใจสภาพจิตใจและร่างกายของผู้เสพยาแล้ว จะตีความหมายในงานเขียนของคอลลิดจ์ได้แจ่มแจ้งขึ้น

นอกจากกรณีของคอลลิดจ์แล้ว เบอริคได้แสดงให้เห็นว่า แนวความคิดเรื่อง Symbolic Action ของเขานั้น สามารถช่วยอธิบายปัญหาในวรรณคดีได้อย่างแท้จริง โดยนำบทประพันธ์ชื่อ Ode on a Grecian Urn ของ จอห์น คีทส์ (John Keats) มาอธิบาย เขาชี้ให้เห็นว่า สภาพ

* Kenneth Burke, The Philosophy of Literary Form (New York : Vintage Books 1941).

ทางร่างกายของคีทส์นั้นทำให้เกิดความปรารถนาที่รุนแรงแฝงอยู่ในจิตใต้สำนึก และปรากฏออกมาในงานเขียน คีทส์เลยเป็นวัณโรค มีอาการไขสูงบ่อย ๆ เขาไม่อาจที่จะแต่งงานกับคนรักได้ แม้แต่การเขียนหนังสือก็สะดุดเพราะร่างกายไม่อำนวย ความปรารถนาทั้งสองประการนี้ จึงปรากฏออกมาเป็นสัญลักษณ์ในงานเขียน ที่แสดงถึงความปรารถนาที่ไม่สมหวัง ความกระวนกระวายเหมือนคนไขสูง และความสงบหลังจากที่ความไขลดลง เบอร์กโค่นำ Ode on a Grecian Urn มาพิจารณาทีละตอนและชี้ให้เห็นอย่างแจ่มแจ้งว่า ข้อความที่เป็นปัญหาเหล่านั้น เมื่อได้พิจารณาตัวคีทส์เอง เขาประกอบแล้ว สามารถที่จะตีความได้แจ่มแจ้งและถูกต้องยิ่งขึ้นกว่าการอ่านบทประพันธ์เพียงลำพัง

หลักการของเบอร์กโค่นำประวัติของคีทส์และรายละเอียดต่าง ๆ มาช่วยในการศึกษาและวิจารณ์วรรณคดีนี้ สามารถนำมาใช้กับวรรณคดีไทยได้เป็นอย่างดี เพราะแม้ว่า วรรณคดีไทยมักจะไม่ค่อยมีปัญหาหนัก แต่การศึกษาตัวละครและพฤติกรรมต่าง ๆ นั้นถ้าได้อาศัยทฤษฎีทางจิตวิทยา มาพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างคีทส์กับงานเขียน ก็อาจทำให้การศึกษาวินิจฉัย กว้างขวางและลึกซึ้งขึ้น และอาจมองเห็นลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยได้แจ่มชัดขึ้น ดังที่ คร. วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ได้เคยกล่าวว่ วรรณคดีไทยนั้น "นิสัยใจคอของตัวละครตรงกับความจริงของธรรมชาติมนุษย์ มีการวิเคราะห์ทางจิตวิทยา (Psychological Analysis) เจียบแหลมไม่แพ้วรรณคดีอื่นใด" *

เรื่องพระอภัยมณี แม้จะไม่มีปัญหาที่จะต้องตีความลึกซึ้ง เหมือนบทประพันธ์ที่เบอร์กโค่นำมากล่าว แต่ก็มีลักษณะที่น่าสนใจบางอย่าง ซึ่งผู้เขียนเห็นว่า ทฤษฎีจิตวิทยาจะสามารถช่วยให้อ่านมองเห็นลักษณะเหล่านั้นกระจ่างขึ้น และเข้าใจความเป็นมาของลักษณะนั้น ๆ ควบ

ลักษณะที่ผู้เขียนจะนำมาพิจารณาคือ ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวของตัวละครเอก ๆ ในเรื่องพระอภัยมณี ซึ่งจะสังเกตได้ว่า มีลักษณะเด่นอย่างหนึ่ง คือความไม่ชอบอยู่ในครอบครัว

* คร. วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๔), หน้า ๕๕๑.

ความไม่ชอบนนี้ไม่ได้เกิดจากการขัดแย้งหรือความไม่เข้าใจกัน แต่เกิดจากการที่ตัวละครมักจะต้องพลัดพรากจากกันเสมอ โอกาสที่พ่อแม่ลูกจะได้อยู่พร้อมหน้ากันนั้นมีน้อย สิ่งที่คิดคำนึงมาในกรณีนี้คือลักษณะของตัวละครที่มีความว่าแหวแฉงอยู่ บทบาทของพ่อแม่บุญธรรม และการติดตามหาญาติพี่น้องที่จากกันไป ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นที่น่าสนใจว่า ต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ในประเภทเดียวกัน อาจจะเป็นลักษณะเฉพาะตัวอย่างหนึ่งที่ทำให้วรรณคดีเรื่องนี้เป็นที่ศรัทธาใจของผู้อ่าน และเมื่อพิจารณาหลัก Symbolic Action ของเบอร์กแลว ก็น่าที่จะได้ศึกษาว่า ประวัติของถั่วนั้นมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับลักษณะที่ปรากฏออกมาในเรื่องหรือไม่ อย่างไร

จากการศึกษาประวัติชีวิตของสุนทรภู่ จะเห็นว่า สุนทรภู่มีปัญหาเกี่ยวกับครอบครัวอยู่หลายประการ อันน่าที่จะมีความเกี่ยวข้องกับงานเขียนชิ้นนี้อยู่บ้าง และแม่แท้ในงานชิ้นอื่น ก็ถึงแก่ขีดว้าปัญหา เรื่องครอบครัวนั้นมีผลต่องานเหล่านั้นมากบางน้อยบ้าง ล้วนแต่แสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่มีบ่มคอยบางอย่างในค่านิยมครอบครัว และบ่มคอยเหล่านั้นถูกกดไว้ในจิตใจสำคัญ ฉะนั้น ถ้าพิจารณางานต่าง ๆ แต่เพียงผิวเผินจะไม่รู้สึกถึงบ่มคอยเหล่านี้ หรืออาจรู้สึกแค่นอยมาก ชิกมุนค พรอยค เป็นผู้เสนอทฤษฎีจิตวิเคราะห์และแนวความคิดเรื่อง "บ่ม" (Complex) อันหมายถึงกลุ่มอารมณ์ที่ตกค้างอยู่ในจิตใจสำคัญ และมีอิทธิพลสำคัญต่อพฤติกรรมที่แสดงออก * แต่พรอยคถือว่า พฤติกรรมส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจากความปรารถนาทางเพศรส บ่มที่เขาเสนอจึงเรียกว่า บ่มเพศ บ่มเพศที่สำคัญมีอยู่ ๒ อย่างคือ บ่มอีดิพัส (Oedipus complex) และบ่มอิเลคตรา (Electra complex) ซึ่งพรอยคอธิบายว่า บ่มทั้งสองนี้มีสาเหตุมาจากความรักผู้ให้กำเนิดที่เป็นเพศตรงข้าม โดยปกติบุคคลจะมีความดึงดูดเป็นพิเศษกับเพศตรงข้ามอยู่แล้ว ในระยะที่ยังเป็นทารก ผู้ที่สร้างประสบการณ์ขั้นต้นเกี่ยวกับความผูกพันกับผู้อื่นให้แก่ทารกก็คือ พ่อแม่ ดังนั้น จึงมักจะพบว่า ลูกชายมักจะรักแม่มากกว่าพ่อ ส่วนลูกสาวก็จะรักพรมากกว่าแม่ บ่มอีดิพัส และบ่มอิเลคตรา เป็นการอธิบายพฤติกรรมของลูกที่มักจะมีความขัดแย้งกับพ่อแม่ซึ่งมีเพศตรงกันข้ามกับตน พฤติกรรมเหล่านี้อาจมีระดับต่าง ๆ กัน

* ชลธิรา สักขาวพัฒนา, การนำวรรณคดีวิจารณ์แบบใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ๒๕๑๓ อัครสำเนา), หน้า ๓๐.

แล้วแต่ระดับความรุนแรงของความขัดแย้ง นอกจากนั้น ในส่วนรวม ยังปรากฏว่า ลูมก็จะมีพฤติกรรมที่ขัดแย้งกับพ่อแม่ ในแง่ที่เป็นการแสดงออกของความปรารถนาที่จะเป็นอิสระจากการควบคุมของพ่อแม่ด้วย

นักจิตวิทยาส่วนมากเห็นด้วยกับทฤษฎีเรื่องปมเพศดังกล่าวของฟรอยด์ และได้มีการศึกษาเรื่องนี้กันอย่างกว้างขวาง แม้บางคนที่ไม่เห็นด้วยก็ได้ศึกษาเพื่อหาข้อที่จะแย้งและพิสูจน์แนวความคิดของคุณผลจากการเสนอทฤษฎีนี้จึงแพร่หลายไปกว้างขวางมาก นักจิตวิทยาที่มีชื่อเสียงอีกคนหนึ่ง คือ อัลเฟรด แอดเลอร์ (Alfred Adler) ผู้ซึ่งรวมงานวิเคราะห์ทางจิตวิทยาของฟรอยด์มาตั้งแต่ต้น มีความเห็นแย้งกับฟรอยด์อยู่ประการหนึ่ง คือ เขาเห็นว่าปมที่เกิดขึ้นในจิตใต้สำนึกของบุคคลนั้น เกิดขึ้นโดยเหตุหลายประการ สุกแล้วแต่เหตุการณ์ที่มากระทบจิตใจ มิได้เกิดจากความสัมพันธ์ทางเพศอย่างเดียว แอดเลอร์เสนอว่า มีปมสำคัญอีกชนิดหนึ่ง คือ ปมคอบ (Inferiority complex) อันมีผลมาจากความคับข้องใจ (frustration) ซึ่งเกิดจากเหตุการณ์บางอย่างที่มากระทบจิตใจ ความคับข้องใจนี้ถูกเก็บกด (repression) ไว้ภายในจิตใต้สำนึก ด้วยการควบคุมของ ego แต่เมื่อเกิดการเก็บกดมากขึ้น ในที่สุดก็จะเกิดการทดแทน (displacement) เพื่อลดความตึงเครียด โดยปรากฏออกมาในรูปของพฤติกรรมอันมีสาเหตุมาจากปมคอบภายในจิตใต้สำนึกของบุคคลนั้น พฤติกรรมที่นี้อาจออกมาในรูปต่าง ๆ เช่น ความประพฤติแปลกที่อธิบายไม่ได้ แม้แต่ตัวผู้ประพฤติกเอง บางครั้งก็อาจออกมาในรูปของงานศิลปะ งานประพันธ์ ซึ่งเป็นการแปลงสิ่งที่อยู่ในจิตใต้สำนึกให้ออกมาในรูปของสัญลักษณ์ ผู้สร้างงานศิลปะอาจสร้างระบบสัญลักษณ์ในงานของตนขึ้นด้วย ความตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ได้ จึงปรากฏว่า บางครั้งผู้สร้างงานเองอาจไม่สามารถอธิบายสิ่งที่ตนสร้างได้ เพราะสิ่งนั้น หรือสัญลักษณ์นั้นเกิดขึ้นจากจิตใต้สำนึก

เมื่อนำแนวความคิดเรื่องปมคอบมาพิจารณาถึงลักษณะตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี จะสังเกตเห็นได้ว่า ปมคอบของสุนทรภู่เกี่ยวกับเรื่องครอบครัวนั้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับลักษณะของตัวละครในด้านความอบอุ่นในครอบครัว ตัวละครเอก ๆ เกือบทุกตัวจะต้องประสบกับภาวะการพลัดพรากจากพ่อแม่พี่น้อง ต้องเดินทางติดตามหาวงศญาติของตนด้วยความยากลำบาก ดังที่จะได้นำมาพิจารณาโดยละเอียด ดังนี้

พระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นลูกของท้าวสุทัศน์และนางปทุมเกสร กษัตริย์เมืองรัตนา แต่พระอภัยมณีได้มีชีวิตรับพรหมนาพ่อแม่พี่น้องในเมืองรัตนาเพียงชั่วเวลา ๑๕ ปี หลังจากที่ได้เดินทางไปศึกษาวิชาสำหรับจะมาปกครองบ้านเมือง อันเป็นการเดินทางครั้งแรกแล้ว พระอภัยมณีก็ได้กลับบ้านเมือง พบพ่อแม่เพียงครั้งเดียวเมื่อศึกษาเสร็จ แต่การกลับครั้งนั้น พระอภัยมณีใช้เวลาอยู่ในเมืองรัตนาเพียงไม่ถึงครึ่งวัน ยังไม่ทันแม่แต่ที่จะทลวงวิชาให้ปรากฏ ก็ถูกขับออกจากเมือง ต้องเที่ยวระหกระเหินผจญภัยอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งใครครองเมืองผลึก จึงหวนคิดถึงท้าวสุทัศน์และนางปทุมเกสร แต่ก็ไม่ไปเมืองรัตนาไม่ได้เพราะเกรงศึกจะตีเมืองผลึก ต้องส่งศรีสุวรรณและสินสมุทรไปแทน พระอภัยมณีได้กลับเมืองรัตนาอีกครั้งหนึ่งก็คือเมื่อท้าวสุทัศน์และนางปทุมเกสรตาย จึงได้กลับไปทำศพ

โดยทั่วไป ตัวละครเอกในวรรณคดีไทยก็มักจะต้องเดินทางจากบ้านเมืองไปเป็นเวลานาน เริ่มจากการศึกษาหาวิชาและเผชิญภัยต่าง ๆ จนกว่าจะได้กลับบ้านเมือง แต่พระอภัยมณีออกจากเมืองในลักษณะถูกขับไล่นั้น ไม่เป็นที่ต้องการ และก็ไม่ได้ออกไปครองเมืองอีกเลย เป็นสิ่งที่แปลกออกไปจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างพระอภัยมณีกับเมืองรัตนานั้น เกือบจะเรียกได้ว่าขาดจากกันโดยสิ้นเชิง บทบาทของท้าวสุทัศน์เกือบจะไม่มี ความหมายเลยในเรื่อง ทั้ง ๆ ที่กษัตริย์อื่น ๆ ในระดับเดียวกัน เช่น ท้าวทองศุภ ท้าวสิริราช ยังมีบทบาทมากกว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพระอภัยมณีกับท้าวสุทัศน์จึงนับได้ว่ามีอยู่น้อยมาก

ศรีสุวรรณ

ความสัมพันธ์ระหว่างศรีสุวรรณกับท้าวสุทัศน์ก็ดำเนินไปในลักษณะเดียวกับพระอภัยมณี คือห่างเหินกันมาก ศรีสุวรรณจากเมืองรัตนาตั้งแต่อายุ ๑๓ - ๑๔ ปี ได้กลับเมืองครั้งหนึ่งเมื่อพระอภัยมณีได้กลับไปเยี่ยมพ่อแม่แทนตัว พร้อมกับสินสมุทรและนางอรุณรัศมี ครั้งต่อมาศรีสุวรรณก็กลับไปทำศพท้าวสุทัศน์และนางปทุมเกสร ตลอดเวลาศรีสุวรรณไม่เคยคิดถึงเรื่องที่จะกลับไปครองเมืองรัตนาเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะศรีสุวรรณเป็นน้อง สมบัติมักตกอยู่กับพี่เป็นธรรมดา การที่ศรีสุวรรณไม่ค่อยมีความผูกพันกับเมืองรัตนาจึงอาจไม่แปลกนัก

ลักษณะที่น่าสังเกตุอย่างหนึ่งก็คือ ศรีสุวรรณหางเห็นมาจากพ่อแม่แท้ ๆ แต่ก็ได้รับความรัก ความเมตตาจากท้าวทศวงศ์และมเหสีแทน ท้าวทศวงศ์นั้นรักศรีสุวรรนมากถึงขนาดยอมเอาเมืองรมจักร แลกชีวิตศรีสุวรรน เมื่อครั้งที่ศรีสุวรรนเสียดินสมุทร ท้าวทศวงศ์กล่าวว่า จะให้งอนงอชาติก อยางไรก็ได้ จะขอ "เอากรุงไกรไถ่ชีวิตศรีสุวรรน" แสดงว่าศรีสุวรรนมีค่าสำหรับท้าวทศวงศ์ ยิ่งกว่า เมืองรมจักรและศักดิ์ศรีของท้าวทศวงศ์เอง ความสัมพันธ์ระหว่างท้าวทศวงศ์กับศรีสุวรรน จึงลึกซึ้งยิ่งกว่าท้าวสุทัศน์ซึ่ง เป็นพ่อแม่ ๆ อาจเป็นด้วยความผูกพันนี้เอง ที่ทำให้ศรีสุวรรนไม่เคยคิด จะกลับไปครองเมืองรัตนา ศรีสุวรรนนั้นโดยปรกติก็มีใจเด็ดเดี่ยวกว่าพระอภัยมณีอยู่แล้ว เห็นได้จาก ตอนที่ถูกขัง ศรีสุวรรนเป็นผู้เคื่อนพระอภัยมณีให้มีความหวังในการดำเนินชีวิตด้วยความสามารถของ ตนเอง

แม้วันยังไม่บรรลบลัญญู

ก็เขชานชอกซอนสัญจรไป ๒

ในตอนทีศรีสุวรรนกลับไปเยี่ยม เมืองรัตนา ก็บอกกับพระอภัยมณีว่า เมื่ออยู่เมืองรัตนาชั่วระยะ หนึ่งแล้ว ก็จะกลับมา โดยมีใครรักษาหรือกันเสียวว่า เมืองรัตนา นั้นไม่มีทายาทอื่น นอกจากพระ อภัยมณีและตนเอง ถ้าทั้งสองคนไม่กลับบ้านเมืองแล้ว ใครจะเป็นผู้ดูแลเมืองรัตนา พระอภัยเองก็ ไม่ไต่ห้วงใยเรื่องนี้เลย แสดงว่าทั้งสองคนไม่ได้มีความผูกพันกับบ้านเมืองเดิมของตนมากเท่าที่ควร จะเป็น

สินสมุทร

สินสมุทร เป็นลูกของพระอภัยมณีที่เกิดกับนางผีเสื้อ ตลอดเวลา ๘ ปีที่พระอภัยมณีติดอยู่ในถ้ำ นางผีเสื้อ สินสมุทร เป็นเพื่อนที่ใกล้ชิดพระอภัยมณีมากที่สุด ความผูกพันที่สินสมุทรมีต่อพระอภัยมณีก็ มากกว่าที่มีต่อนางผีเสื้อ ดังที่ว่า "ควรรักพมากกว่าแม่มาแต่ไร" ๓ พระอภัยมณีเองก็มีสินสมุทร เป็น

๑. สุทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๘๘.

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐

เครื่องปลอบใจเพียงอย่างเดียวตลอดเวลานั้น วิชาปีที่ เป็นวิชาประจำตัวพระอภัยจึงไต่ถามทอกลุสสินสมุทร จนมีความชำนาญใกล้เคียงกับพ่อ ครั้นเมื่ออายุ ๘ ปี สินสมุทรและพระอภัยมณี ไต่หนีนางผีเสื้อไปอยู่ เกาะแก้วพิสดารกันโดยดี ต่อมาสินสมุทรก็ต้องพลัดกับพ่ออีกเมื่อนางผีเสื้อตามมาอาละวาดจนเรือท้าว สัตราชแตก สินสมุทรต้องเที่ยวติดตามหาพ่ออยู่อีกชั่วระยะหนึ่ง จากนั้น ก็เกือบไม่ไต่ห่างจากกันอีก ฉะนั้น ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่อีกแล้ว สินสมุทรกับพระอภัยก็จะผูกพันกันมากที่สุด เป็นคู่ทุกข์ คู่ยากกันมาโดยตลอด แต่ในขณะเดียวกัน สินสมุทรมีความอาภัพในเรื่องแม่ เพราะแม่ของสินสมุทร เป็นยักษ์ สินสมุทรอัปอาภัพกำเนิดของคณิกนาค ปมคอบของสินสมุทรมีอยู่อย่างเดียวกับคือ การที่มีแม่ไม่ เหมือนคนอื่นเขา เมื่อเป็นเด็กสินสมุทรจึงเกลียดกลัวแม่ แม่จะมีความรักและความใกล้ชิดสนิทสนม กับพ่ออย่างไร ก็ยังไม่สามารถที่จะลบเลือนปมคอบข้อนี้ได้ เมื่อมาพบนางสุวรรณมาลี สินสมุทรจึงทุ่มเท ความรักความชื่นชมให้กับนางสุวรรณมาลีอย่างเต็มที่ อ่อนน้อมขอให้นางรับ เป็นแม่ของตนและช่วยปกปิด กำเนิดอันแท้จริงไว้ ความจริงใจของสินสมุทรแสดงออกมาในวาจาที่ว่า

(สินสมุทรพูดจาประสาชู้)
อยากจะได้ใคร่ใคร่แม่ที่รูปร่างงาม

ลูกนี้หรือจะไม่รักอย่าพักถาม
ฟังสมความปรารถนาเวลานี้^๑

การที่สินสมุทรอยากใคร่แม่รูปร่างงามก็เพราะแม่แท้ ๆ ของสินสมุทรมัน

.....
ชื่อผีเสื้อเนิ่นหนึ่งรังชี้ไคล

โตกว่าลำสาเกเป็นไหนไหน
หึ่งสูงใหญ่เขี้ยวยาวราวสีกวา^๒

เหตุที่สินสมุทรอาจว่าแม่ของตนมาแล้วจึงไม่รักนั้น เป็นเพียงการมองภายนอกตามประสาเด็ก แต่ถ้ามองพิจารณาให้ลึกซึ้ง ความผูกพันระหว่างนางผีเสื้อกับสินสมุทรมันน้อยอยู่แล้ว เพราะนางผีเสื้อนั้น คงจะไต่แสดงความรักความนิรันดร์กับเคมีให้ปรากฏบ้าง สินสมุทรจึงรักพระอภัยมณี "ควมมีไต่ชูเชื้อเขมมารคา"^๓

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๔๘๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

อีกประการหนึ่งนั้น ลินสมุทรมีความภาคภูมิใจในวงศ์ตระกูลของพ่อ และเห็นใจพ่อที่ว่า แม่ของคนนั้นผิดเผ่าพันธุ์ ทำให้พ่อต้องอับอายคนอื่น ลินสมุทรมจึงพยายามที่จะปกปิดความจริงเรื่อง กำเนิดของตน แต่ด้วยความที่ขาดความรักของแม่ ลินสมุทรมจึงได้ยึดเอานางสุวรรณมาลีมาเป็นแม่ของตนแทน ความผูกพันที่มีต่อนางสุวรรณมาลีนั้นลึกซึ้ง เหมือนกับว่านางเป็นแม่แท้ ๆ ลินสมุทรมถึงกับขมขื่นใจพ่อ เมื่อพ่อขอให้ส่งนางสุวรรณมาลีให้อุศเรนเสีย

มีไชการภารธุระพระบิดา

แม่ของข้าฯไม่ให้ใครไปเลย *

เมื่อเปรียบเทียบกับศรีสุวรรณ จะเห็นว่า ความผูกพันระหว่างลินสมุทรมกับนางสุวรรณมาลี และความผูกพันระหว่างศรีสุวรรณกับท้าวทองคนันท์ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน แต่ทว่า ศรีสุวรรณมิได้ยึดท้าวทองคนันท์เป็นที่รักที่พึ่งพามากเท่าลินสมุทรมยึดนางสุวรรณมาลี เพราะปมค้อยของศรีสุวรรณในเรื่องพ่อไม่มากเท่าปมค้อยของลินสมุทรม

นางสุวรรณมาลีเองก็รักลินสมุทรมมาก แม้จะมีชิตาแฝกในภายหลังก็ไม่ไ้รักมากไปกว่าลินสมุทรมเลย ความปรารถนาของลินสมุทรมในเรื่องแม่จึงได้รับการตอบสนองสมที่คองการ

สุคสาคร

สุคสาครนั้นค่อนข้างจะอาภัพกว่าพี่น้องคนอื่น ๆ เพราะตั้งแต่เกิดมาก็ได้เห็นแต่แม่กับโยคีช่วยเลี้ยงดูมาจนอายุได้ ๓ ขวบ จึงใคร่รู้จักชื่อพ่อ แต่ก็ไม่รู้ว่าจะอยู่ที่ไหน สุคสาครจึงได้ออกติดตามหาพ่อของตน แต่คนที่จะได้พบก็ได้เป็นลูกเลี้ยงของท้าวสุริโยทัยและนางจันทวดีเสียก่อน สุคสาครได้รับความรักความเมตตาเทียมเท่ากับลูกแท้ ๆ ของท้าวสุริโยทัย ก็อนางเสาวคนธและหัตไชย ชีวิตของสุคสาครในเมืองกระเวกนั้น เป็นสิ่งที่สุคสาครไ้ฝันอยู่โดยไม่รู้ตัว การมีพ่อแม่คอยหนุนน้อมพร้อมหน้า มีน้องสาว มีความอบอุ่นในครอบครัว ทำให้สุคสาครเพลิดเพลินใจ สุขใจ ความวิสัยเด็กที่ต้องการความรักความอบอุ่นจากการดูแลของพ่อแม่ โดยเฉพาะสุคสาครซึ่งอายุเพียง ๓ ขวบ พ่อแม่ยังเป็น

* ลินสมุทรม, พระอภัยมณี (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๕๐.

บุคคลที่สำคัญมากสำหรับความต้องการของเด็กในวันนี้ สุกสาครจึงมีความสุขกับสภาพชีวิตในเมืองกระเวก

ภรรยาครีส์ลักซ์ทริบ์ เข้าไสยาสน์
ถนนพักตร์รักไคร่กระไรเลย

สำราญราชร่วม เรียงเคียง เชนย
รวมเสวยรวมสรงพระคงคา *

แต่ถึงจะมีความสุข สุกสาครก็ยังไม่อาจลืมความปรารถนาเดิมของตน คือการได้พบหน้าพ่อที่แท้จริง สุกสาครจึงหนีออกกระเวกไม่ได้ ต้องออกเดินทางจนมาถึง เมืองผลึกในที่สุด และได้พบพ่อสมความปรารถนา แต่แล้วสุกสาครก็ต้องกลับไปอยู่ เมืองกระเวกอีกครั้งหนึ่ง ชีวิตของสุกสาครจึงกล่าวได้ว่า ไม่เคยได้มีความสุขอย่างเต็มที่ในค่านความอบอุ่นของครอบครัวที่แท้จริงของคนเลย เมื่ออยู่กับแม่ก็ขาดพ่อ และก็ไม่ได้อยู่กับพ่อจริง ๆ ของคนสักเท่าไร ดังที่พระเอกับมณีรำพันว่า

ไอลูกแก้วแววตาบิดาเอ๋ย
จะแลด้กลับ เป็นลูกเขานอื่นไป

ไอชมเชยชื่นจิตพิสมัย
..... ๒

สุกสาครกับสินสมุทร เป็นพี่น้องที่มีชีวิตคล้ายคลึงกัน คือต่างก็ต้องพลัดพรากจากแม่ แม้ว่าแม่ของสุกสาครจะไม่ไ้ทำให้สุกสาครต้องอับอายหรือข้อยเนื้อต่ำใจ และไม่คงเป็นกำพร้าเหมือนสินสมุทร แต่ก็คล้ายกับกำพร้า เพราะสุกสาครไม่ได้กลับไปหาแม่เลย เช่นเดียวกับสินสมุทรที่ไม่ได้พบแม่ของคนอีกเลยหลังจากที่หนีมาในครั้งนั้น

มังคลา วลายดา วายัพพัน หัสกัน

ทั้ง ๔ คนนี้ เป็นเชื้อสายฝ่ายลังกา และไม่ได้รับความเอาใจใส่จากพ่อเลย คงอยู่กับแม่แต่ลำพังจนเติบโตครองเมืองไค้ เมื่อมาพบพ่อก็พบในสนามรบในฐานะเป็นศัตรูกัน ความผูกพันกับฝ่ายพ่อจึงเกือบกล่าวได้ว่า ไม่มีอยู่เลย คุ้มเหตุนี้ มังคลาและพี่น้องจึงสามารถที่จะตัดญาติและถือศิษย์ได้ในภายหลัง เพราะมังคลาไม่เคยเห็นว่าพ่อนั้นจะมีความสำคัญอย่างไรสำหรับตน ในเมื่อคน

* สุนทรภู่, พระเอกับมณี (พระนคร : ศิลปามบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๕๐๑.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘.

ละชาตินาสนา ไม่เคยพบปะพูดคุยกัน พ่อไม่ได้แสดงความในใจใโยคี มีหน้าซำยังเหียวไปเอาใจคน
อื่นที่ไม่ใช่ญาติยิ่งกว่าลูก มังคลาจึงไม่เห็นว่าคุณทำความผิดในการก่อศึกครั้งนี้

⊗ จากประวัติของตัวละครที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า มีสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง
พ่อแม่ลูกคือ

๑. ตัวเอกฝ่ายชายมักจะคงพลัดพรากจากบิดามารดาตั้งแต่เด็ก ๆ หรืออยู่กับฝ่ายใดฝ่าย
หนึ่งเพียงลำพัง เช่น สิ้นสมุทรรอบกับพ่อ สุกสาครอยู่กับแม่ การพลัดพรากนี้มิได้เกิดด้วยความจำเป็น
ที่ทั้งสองฝ่ายต่างยอมรับ เหมือนในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งลูกมักจะลาไปศึกษาวิชา และไม่ได้เกิดขึ้น
จากเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝัน เช่น มียักษ์มาลักไป หรือถูกลอบทำร้ายด้วยอาคมเหมือนเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ
อื่น ๆ แต่เกิดขึ้นในลักษณะที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะไม่มีหนทางอื่นที่ดีกว่านั้น หรือเป็นเพราะความ
เหมาะสมที่ทั้งสองฝ่ายต่างก็ต้องยอมรับ!

๒. การขาดความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ได้รับทดแทนโดยบุคคลอื่น ซึ่งมาทำหน้าที่พ่อแม่แทน
เช่น ท้าวทศวงศ์ ท้าวสุริโยทัย ผู้ที่มาเป็นพ่อแม่บุญธรรมนี้ มีลักษณะ เป็นบุคคลในอุดมคติของตัวละครนั้น
เช่น นางสุวรรณมาลีมีลักษณะ เป็นแม่ที่สิ้นสมุทรรอยากจะมี คือ สามารถอดทนกับใครต่อใคร ไคอบางภาคภูมิใจ
ท้าวทศวงศ์ก็รักศรีสุวรรณมากจนยอม เอาเมืองไปไ้ชีวิตศรีสุวรรณ ในขณะที่ท้าวสุทัศน์ขับลูกออกจาก
เมืองด้วยความโกรธที่เรียนวิชาไม่ตรงกับที่ต้องการ เท่านั้น ลักษณะต่าง ๆ ที่ตัวละครเหล่านี้ยากจะ
ใหม่ในตัวของพ่อแม่ของตน มาปรากฏอยู่ที่ผู้ทำหน้าที่ตัวแทนเหล่านี้โดยครบถ้วน ความผูกพันระหว่างตัวละคร
เหล่านี้จึงมีอยู่มาก

๓. ความรักใคร่ผูกพันในตัวพ่อแม่แท้ ๆ ของตนยังคงมีอิทธิพลอยู่ในจิตใจของตัวละคร ดังที่
ปรากฏว่า ตัวละครเหล่านั้นไม่อาจลืมความผูกพันกับพ่อแม่แท้ ๆ ของตนได้ ศรีสุวรรณและพระอภัยมณี
ต่างก็ยังรักใคร่โยคีท้าวสุทัศน์อยู่ สุกสาครก็ยังคิดถึงพระอภัยมณีมากจนไม่อาจทนอยู่ใน เมืองกระแวกไค
แต่ความผูกพันนี้เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลโดยตรงเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่นเช่น บ้านเกิดเมืองนอนเลย

๔. สภาพความไม่พร้อมหน้าพร้อมตาในครอบครัวมีผลให้ตัวละครหลายตัวมีลักษณะของคนที
ว่าเหว ขาดความอบอุ่นในจิตใจส่วนลึก พฤติกรรมที่แสดงออกบางครั้งจึงปรากฏว่า เกิดจากอารมณ์
ว่าเหว เปล่าเปลี่ยวใจ ดังที่แสดงออกมาในรูปของสัญญลักษณ์และพฤติกรรมบางกรณี

ลักษณะเหล่านี้ปรากฏกับตัวละครฝ่ายชายเป็นส่วนใหญ่ ทางฝ่ายหญิงแม่จะมีอยู่บ้าง แต่ก็ไม่เด่นนัก เช่น นางสาวคนธ ออกเทินทางผจญภัยตั้งแต่อายุ ๑๓ ปีก็จริง แต่ก็ได้อยู่กับพ่อแม่มีความสุขเป็นเวลานาน การออกผจญภัยแต่ละครั้ง เป็นไปด้วยความสมัครใจ และถึงอย่างไร นางสาวคนธก็ยังมิบ้านเมืองมีพ่อแม่ที่คอยรออยู่เสมอ นางสาวคนธจึงไม่ได้อยู่ในลักษณะเดียวกับสินสมุทรสุคตสาร

การที่สุนทรภู่สร้างโครงเรื่องให้ชีวิตตัวละครฝ่ายชายมีลักษณะดังนี้ อาจเป็นเพราะปมค้อยที่แฝงอยู่ในจิตใจสุนทรภู่ คือ สภาพความแตกแยกกระหว่างพ่อแม่ และการขาดพมอตั้งแต่เล็ก ๆ และปมค้อยนี้ถูกเก็บกดไวภายในจิตใจใต้น้ำใจ จนปรากฏออกมาในรูปของวรรณคดี โดยสร้างระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ขึ้นแทน

จากประวัติของสุนทรภู่^๑ เราทราบว่า สุนทรภู้อยู่กับแม่ในบริเวณพระราชวังหลังมาตั้งแต่เกิด หรืออย่างน้อยก็ตั้งแต่ยังเล็กมาก ส่วนพอมวช้อยู่ที่วัดป่า บ้านกร่าง อำเภอแก่ง จังหวัดระยอง อันเป็นบ้านเดิมของบรรพบุรุษฝ่ายพ่อ แม่ของสุนทรภู่มีสามีใหม่ และมีลูกสาวอีก ๒ คน สุนทรภู้อยู่กับแม่และพ่อเลี้ยงมาจนอายุ ๒๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๕๐) จึงได้ปรากฏหลักฐานว่า เดินทางไปหาพ่อเป็นครั้งแรก โดยที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลง

การเดินทางไปเมืองแกลงครั้งนี้ประสบอุปสรรคมากมาย ดังที่กล่าวไว้

พอมอกกันยังมีทันจะขาดปาก	เห็นเรือจากแจวตรงหลงถล่ำ
กระทบขวางคองนางตะเคียนคำ	ก็โคลงคว่ำสมลงในคงคา
.....	
ป่าแสมแลเห็นอยู่ริ้วริ้ว	ให้หวิวหวิววาวับดุขัณฑ์ไหว
จะหลบหลีกเข้าฝั่งก็ยังไม่ไกล	คลื่นก็ใหญ่โยนเรือเหลือก่ำลั้ง
.....	

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๒, "ประวัติสุนทรภู่" ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (พระนคร : คลังวิทยา ๒๕๐๖), หน้า ๕.

บุกละแวกแปกแซมแอมรกร
 ๒ ๒ ๒ ๒
 ควณนำฝนหลนคางหนทาง เตียน

กับกอกกสูงสูง เสมอเคียร
 ๒ ๒ ๒ ๒
 ชินโชคเสียนคอคอกขอกระยา

.....
 ๒ ๒ ๒ ๒
 ฎุเขาวางทางกันอรัญเวศ
 เตินกันการปามปิมจะบรลัย

๒ ๒ ๒ ๒
 ๒ ๒ ๒ ๒
 ขามประเทศทุ่งทาสลาไหล
 จึงมาให้เห็นหน้าบิคาตัว

แสดงวากวจะไคพบพอ สุนทรภูตองไซความพยายามเป็นอันมาก การที่สุนทรภูตอกสาหะใน
 การเดินทางถึงเพียงนี้ นอกจากจะเป็นไปควยเหตุที่คองการ เลียง เรื่องที่ไปลย สัมครรักไครกับ
 แมจันจนเกิดเหตุกกลางโหะ คังที่กล่าวไว้ว่า

๒ ๒ ๒ ๒
 ควย เกิดความลามถึง เพราะหึงหวง
 จึงลัีกตัวลั้วบุญคุณบิคา

๒ ๒ ๒ ๒
 ๒ ๒ ๒ ๒
 คนหังปวง เขาคิกริษา
 ไปแรมป่าปิมชีวันจะบรลัย ๒

อาจเป็นไปไคหากจะสันนิษฐานว่า สุนทรภูตมีความปรารถนาที่จะไคพบหน้าบิคาซึ่งไม่เคยไค
 พบกันมากอนเลย มิฉะนั้นสุนทรภูตก็หาที่จะเลือกไปที่ที่สะดวกสบายกว่านี้ และหาที่ทราบจากประวัติ
 สุนทรภูตก็ไมเคยมีเรื่องซุนเคองกับพอเลียงหรือนอง ชีวิตครอขควัวในคอนนั้นก็คงปรกติสุขดี การที่
 สุนทรภูตออกเดินทางไปครั้งนี้ ถ้าจะเทียบกับเรื่องพระอภัยมณี ก็ไคเคียงกับการที่สุคสาครออกเดินทาง
 จากเมืองการะเวกไปตามหาพระอภัยมณี แต่ทั้งนี้อาจเป็นการลากเข้าหาเรื่องมากเกินไป อย่าง
 ไรก็ตาม ลักษณะที่สุนทรภูตไมไคอยู่กับพอ แต่อยู่กับแม่และพอเลียง และเพ็งไคไปพบพอเป็นครั้งแรก
 ความที่กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงนั้น ไคเคียงกับชีวิตในครอขควัวของตัวละครคังที่กล่าวมาแล้ว อีก
 ประการหนึ่งความผูกพันระหว่างสุนทรภูตกับพอนั้นเป็นความผูกพันเฉพาะตัวบุคคล สุนทรภูตพยายามบุกป่า
 ผาคงไปพบพอกก็เพราะความปรารถนาเพียงแต่จะไคพบพอนั้น ไมไคสนใจกับถิ่นฐานบ้านเดิมของพอ
 เลย คุเหมือนจะขบขันในสภาพของชาวบานควยขำไป

* "นิราศเมืองแกลง" เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕, ๑๐๘.

๒ (หรือเรื่องกัน, หน้า ๕๐.)

ถามราคาพร้าขวานจะวานซื้อ
ที่ตะขาคำหวานนานานมี

ลวนออ้อเองกุกะทูกะทั้น
เป็นวาชี้ครานฟังแต่ซังตาย

และ

ทั้งขบ้งอ้งออง เนื้อคางคว

เขาทำครวครันไปปะชยะแขยง

ความพยายามในการเดินทางนั้นแสดงให้เห็นว่า สุนทรภูมิจึงใจจริงในอันที่จะไปหาพ่อ
มิใช่เพียงเดินทาง เพื่อให้คลายความกลัดกลุ้มในเรื่องรักเท่านั้น อาจเป็นไปได้ว่า ที่จริงสุนทรภูมิจึง
ความปรารถนาแรงกล้าแฝงอยู่ในจิตใจในการที่จะไปพบหน้าพ่อ เมื่อสบโอกาส ความปรารถนานั้น
จึงแสดงออกมาโดยการหมั่นคิดถึงกับความท้อถอยโดยไมย่อท้อ ครึ่งนี้อาจเป็นครั้งแรกที่สุนทรภูมิจึง
พ่อ เพราะในงานชิ้นอื่น ๆ ไม่เคยปรากฏข้อความเกี่ยวกับพ่อเลย ประคิสุนทรภูมิจึงบรรยายการ
เดินทางหรือสิ่งที่ผ่านไปในชีวิตไว้ในงานเขียนเสมอ แต่ไม่ปรากฏว่ามีเรื่องการเดินทางไปเมืองแกลง
ครั้งอื่นเลย ระหว่างที่เดินทาง ก็ไต่พรรณมาถึงสิ่งที่พบเห็นในลักษณะที่เป็นการเห็นครั้งแรก เป็น
สถานที่แปลกตาแปลกถิ่น ฉะนั้น การเดินทางครั้งนี้จึงน่าจะพิจารณาได้ว่า เป็นการกระทำตามความ
ปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตใจ คือความต้องการจะพบพ่อ และความปรารถนานี้ อาจแสดงออกมาใน
รูปของวรรณคดีโดยมิได้เจตนา คือ ไต่สร้างให้ตัวละครหลายตัวมีชีวิตทำนองเดียวกันกับตนเองและมี
ความปรารถนาคล้ายคลึงกัน

เมื่อพิจารณาพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี จะเห็นว่า มีการรำพึงถึงพ่อ การ
ติดตามหาพี่น้องอยู่เสมอถึงที่กล่าวมาแล้ว ลักษณะเช่นนี้ แม้จะมีปรากฏในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อยู่มาก
แต่ก็มีลักษณะต่างกันอยู่หลายอย่าง ทั้งสาเหตุ และความเป็นไปของการพลัดพรากนั้น เช่น ใน
สังข์ศิลป์ไชย แม้พระสังข์ศิลป์ไชยจะรำพึงถึงพ่อว่า

๑ สุนทรภูมิจึง, "นิราศเมืองแกลง" ประวัติคำกลอนสุนทรภูมิจึง (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),

นิจจาเอยแต่กำเนิดเกิดมา
ลูกไม่แกลงวาทะระเน

มิได้เห็นบิดาว่าหนุ่มแก่
..... ๑

และ

เมื่อวัน
บรรทมรำพึงคะนึ่งใน

พระสังข์อวารถอนใจใหญ่
คิดจะใคร่ใคร่พบบิดร ๒

แต่เมื่ออยู่ตอหนาพ้อ พระสังข์ศิลป์ไชยก็คิดพ้อต่อว่าและประชก ว่า

ผ่านเอยผ่านเภา
ว่าลูกชั่วสารพัดคิดรอน
ไต่ความทุกข์ทนเป็นพันไป
ชีวิตลูกรอกเป็นตัวมา
เห็นเป็นชาติแล้วกับบิดร
ไม่ควรภูวไนยจะไกลเคียง

ความเก่าในจิตจงคิดก่อน
ให้ขั้บจากนครทั้งมารคา
ลูกออกอยากยากไร้อยู่ในป่า
ก็เพราะพระมารคาบำรุงเลี้ยง
แต่ชาคึกอนท่ากรรมไว้แท้เที่ยง
ไซ้ว่าเก็บงเลี้ยงเป็นมารยา ๓

ทั้ง ๆ ที่พระสังข์ศิลป์ไชยก็คิดถึงและอยากพบพ้อ แต่ก็ไม่ไว้นัยใจ และออกปากคัดพ้อ ท้าวเสนาภูกุที่ขั้บไล่นางปทุมแม่ของตน และนางไกรสรออกจากเมือง ไปได้รับความทุกข์ยากลำบาก อยู่เป็นเวลานาน เนื้อเรื่องทำนองนี้มีอยู่มากในวรรณคดีไทย เช่น ในเรื่องสังข์ทอง ท้าวศรีวิมล หลงเชื่อโอรสและนางจันทา จึงขั้บไล้จันทเทวีกับหอยสังข์ไปจากเมือง เรื่องไชยเชษฐ ไชยเชษฐ ชั้บนางสุวีณา เพราะเชื่อคำของนางสมทั้ง เจ็ดที่ใส่ร้ายว่านางสุวีณาคลอดลูกเป็นทอนไม้ ทั้งสาม เรื่องนี้มีโครงเรื่องใกล้เคียงกันในตอนต้น และปรากฏว่า บรรดาลูกชายที่ถูกขั้บจากเมืองไปพร้อม

๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "สังข์ศิลป์ไชย" บทละครนอกรวม ๒ เรื่อง (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๒๗๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๔.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๒.

กับมารดา ต่างก็มีไต่ตั้งใจคิดตามหาบิดาเลย แม้เมื่อบิดามาร้างอน ก็กล่าวตัดพ้อแกมประชด
เช่น พระสังข์ศิลป์ไชย ว่า

ตัวลูกนี้หรือไม่ถือโทษ
แต่หากเจียมตัวด้วยกลัวภัย

จะซึ่งโกรธพระบิดาก็หาไม่
จะสู้อยู่ยากไว้กับมารดา ๑

ทั้งนี้อาจเป็นเพราะยังน้อยใจท้าวเสนาภภูอยู่ แต่ก็แสดงว่า ถ้าท้าวเสนาภภูไม่มาอ่อนวอน
สังข์ศิลป์ไชย ก็คงไม่กลับเมือง ส่วนเรื่องไชยเชษฐนั้น พระนารายณ์ธิเบศร์อยู่กับแม่และตา ไม่
เคยคิดถึงเรื่องพ่อเลย จนไชยเชษฐ์ตามมาจึงได้พบกัน พระนารายณ์ธิเบศร์ช่วยอ่อนวอนท้าวสิงหล
และนางสุวิภูษาแทนพ่อว่า

อกใจจะเหมือนอกข้า
กำเหนิดเกิดมาไม่เทียมคน

ไต่อภัยไพร่ฟ้าทุกแห่งหน
เพราะพ่อแม่หมองหม่นน้ำใจกัน ๒

และ

ถ้าแม่พ่อขาดายวายชนม์
เขาจะดวงกุดกุกก่าพรา

ไม่ขออยู่ให้คนเห็นหน้า
..... ๓

ในเรื่อง สังข์ทอง พระสังข์ก็มีไต่คิดจะตามหาพ่อ คงหวังแต่แม่ มีหน้าซ้ำในครั้งแรก

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "สังข์ศิลป์ไชย" บทละครนอกรวม ๒ เรื่อง
(พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๒๓๒.

๒ "ไชยเชษฐ์", หน้า ๓๕๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐.

ที่พบพบ พระสังข์ยังไม่รู้จัก

ลุงหรือเขาสื่อว่าเป็นเจ้า
กริ้วโกรธโทษภัยไฉนนา

ใช้เขาไปจับเอาตัวข้า
จำจงชื่อคางข้าไท^๑

ครั้นในตอนท้าย เมื่อพระสังข์รู้ว่า ท้าวยศวิมลมาตามหา ก็ว่า

ซึ่งพระบิดุรงค์ให้ลงโทษ
เป็นเพราะเคราะห์กรรมทำไว้

จะบุญจิตคิดโกรธก็หาไม่
จึงจำให้พลัดพรากจากพระองค์^๒

เรื่อง คาคหลิง กล่าวถึงระเด่นกุสุมาหรา ลูกของอิเหนากับจินตะหรา ว่าออกเดินทางตามหาพ่อเหมือนกัน กุสุมาหราคิดว่า

บิดุเรศมิได้เห็นพักตรา
ไพร่เมืองจะลวงนาคดีฉิน
จำกูจะลาคลาไคล
แมนพบก็จะพากลับมา

จะเอาหน้าไปไว้ที่แห่งใด
คูหมื่นย่นร้ายพระแม่ได้
ไปเที่ยวติดตามหาบิดุรงค์
ครอบครองพาราอันสูงส่ง^๓

และอีกตอนหนึ่งรำพันคล้าย ๆ กับสังข์ศิลป์ไชยและนารายณ์เบ็สบศรี ว่า

ไม่ขออยู่คู้หน้าชาวธานี
จะว่าลูกไม่มีบิดา

เขาจะคอนพาที่โยไฟ
จะเอาพักตราไปเสียไหน^๔

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง" บทละครนอกรวม ๒ เรื่อง

(พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๕๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^๓ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คาคหลิง (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม ๒๕๕๕), หน้า ๒๕๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๒.

จะเห็นได้ว่า ในเรื่องต่าง ๆ ที่ยกมานี้ มีเรื่องความซุนของหมองใจอันเป็นความผิดคิดชั่ว ฝ่ายพ่ออยู่ทุกเรื่อง และลูกก็ไม่ได้ตั้งใจติดตามหาพ่อ หรือถ้าคิดจะติดตามก็อ้างว่า อายที่ไม่มีพ่ออยู่ คอย ถึงแม้จะไม่ถือโทษโกรธเคืองพ่อก็ยังไม่วายตัดพ่อถึงความหลังที่พ่อได้ทำความลำบากให้ตนและแม่ ในรามเกียรติ์ ฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่หนึ่ง ก็กล่าวถึงพระมงกุฎตัดพ่อพระราม

อย่าพักเจรจาให้ลมหลง
ซึ่งจะรับเข้าไปเวียงชัย

บิดรungskษาจะมีก็หาไม่
ไซ้เป็นเชื้องวงศักรัตรา

ในเรื่องพระอภัยมณีนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูกมีมากกว่าเรื่องเหล่านี้ ดังเช่น สินสมุทร เมื่อได้ยินเสียงปี่ที่พระอภัยมณีเป่าอยู่ในเรือของอุศเรน สินสมุทรก็ลงน้ำคำไปหาพ่อทันที คว้าความผูกพันที่มีอยู่กับพ่ออย่างลึกซึ้ง สุดสาครก็มีความผูกพันกับพระอภัยมณีไม่น้อยไปกว่าสินสมุทร ทั้ง ๆ ที่สุดสาครน่าจะพอใจพ่อ ที่ทอดทิ้งตนไว้เกาะแกวพิศดารกับแม่ตามลำพังเพียงแต่ฝากแวนกับปิ่นไว้ให้คนเท่านั้น แต่สุดสาครไม่เคยพอใจพ่อเลย กลับพากเพียรติดตามหาพ่อไม่หยุดยั้ง เช่นเดียวกับสินสมุทร แม้ว่าพระอภัยมณีจะไม่ได้ทำความผิดเหมือนทั้งไชยเชษฐ หรือท้าวแสนนพ แต่พระอภัยมณีก็ได้ทอดทิ้งลูกไว้โดยไม่ใส่ใจเหมือนกัน สุดสาครน่าจะพอใจพอบ้าง แต่ตลอดทั้งเรื่องก็ไม่ปรากฏว่ามี การทอวาระหว่างพ่อลูกเลยแม้แต่ครั้งเดียว พระอภัยมณีและศรีสุวรรณเองก็ไม่เคยคิดทอว่าท้าวสุทัศน์

งานชิ้นอื่น ๆ ของสุนทรภู่ก็ได้แสดงลักษณะความสัมพันธ์ทำนองนี้ เช่นเดียวกัน คือ เรื่องสิ่งทไกรภพ และ ลักษณะวงศ์ สิ่งทไกรภพนั้น เมื่อทราบแน่ว่าคนมีไซ้ของพราหมณ์เทพจินคาคัทนี ออกตามหาพ่อแม่ของตน ลักษณะวงศ์ถูกพ่อสั่งให้เสนาญ่า ทำนองเดียวกับพระสังข์ แต่ก็ไม่ได้แสดงความโกรธเคืองพ่อ หากแต่ในเรื่องนี้ลักษณะวงศ์ไปหาพ่อเพราะแม่ชอร่อง อย่างไรก็ตามตัวละครเหล่านี้มีความผูกพันต่อกันอย่างน่าสังเกต โดยปรกตินั้น วรรณคดีเรื่องอื่น ๆ มักแสดงความผูกพันระหว่างแม่กับลูกชาย แต่เรื่องพระอภัยมณี พ่อมีความผูกพันกับลูกชายมากกว่าแม่ ลักษณะนี้เห็นได้ชัดในงานที่กล่าวกันว่าเป็นฝีมือสุนทรภู่อีกชิ้นหนึ่ง คือ เสภาขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม พลายงามเป็นลูกที่ไม่ได้เห็นหน้าพ่อนโตเหมือนกัน และไคร้รำร้องที่จะไปพบพ่อให้จงได้ จึงที่รำพันว่า

ไอ้พ่อคุณขุนแผนของลูกเอ๋ย

เมื่อไรเลยลูกจะได้ไปเห็นหน้า^๑

ครั้นเมื่อได้ศึกษามีวิชาความรู้แล้ว

พลายงามก็คิดแต่จะไถ่โทษให้พ่ออยู่ตลอดเวลา

.....

คิดจะไครไปเป็นข้าฝ่าธุลี

เคราะห์บุญทูลขอพ่อพ้นโทษ

เหมือนไครไปรบบิดาเป็นราศี^๒

เมื่อนำประวัติสุนทรภู่มาประกอบการพิจารณา จะเห็นว่า นำเป็นไปได้ที่สุนทรภู่สร้างตัวละครให้มีแนวชีวิตและลักษณะ เช่นนี้ เพราะปมค้อยที่แฝงอยู่ในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่เอง การที่กล่าวว่ เกิดจากจิตใจสำนึกก็เพราะในงานประเภทนิราศอันเป็นงานที่แสดงความคิดความรู้สึกของกวี โดยตรงนั้น สุนทรภู่เขียนไปในทำนองสนุกสนาน แสดงความรื่นเริงมากกว่าความโศกเศร้า แม้จะมีการคร่ำครวญตามลักษณะของนิราศ แต่มักจะมีเรื่องที่แสดงอารมณ์ขันมากกว่าอย่างอื่น ถ้าจะมีข้อความพรรณนาความเศร้าโศก เรื่องครอบครัวก็มักจะเกี่ยวกับผู้หญิงเสียโดยมาก เพราะนิราศเป็นเรื่องที่มีแก่นเกี่ยวกับการพลัดพรากจากคนรักคู่ครอง แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาให้ละเอียด จะพบว่า สุนทรภู่ได้แทรกเรื่องความสัมพันธ์ภายในครอบครัวในแง่ที่ขาดความอบอุ่น ความพร้อมหน้าพ่อแม่ลูกไว้ในงานเหล่านั้นเสมอ ซึ่งนำคิดว่าสิ่งเหล่านี้ก็จะสะท้อนมาจากชีวิตจริงของสุนทรภู่เอง ซึ่งแม้จะมีข้อเสียดัง มีชีวิตครอบครัวที่มีความสุขพอสมควร แต่ก็ยังมีสิ่งหนึ่งแฝงอยู่ในจิตใจส่วนลึก นั่นคือ การที่พ่อแม่แยกกัน และต่อมา ชีวิตครอบครัวของตนเองก็มีความร้าวรานเกิดขึ้นเสมอ ยิ่งกว่านั้นสุนทรภู่ยังเป็นผู้เลี้ยงลูกทุกคนอย่างใกล้ชิด ไม่ว่าจะเดินทางไปไหนก็เอาลูกไปด้วยทุกครั้ง

ไอยามเข็ญเห็นอยู่แต่หนูพิศ

ช่วยนึ่งปักคยงให้ไม่ไกลกาย^๓

^๑ ขุนช้างขุนแผน (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๗), หน้า ๕๑๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๕.

^๓ สุนทรภู่, "นิราศภูเขาทอง" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๒.

และ

กับหนูพิศจักษุป เทียนดอกไม้

จะขึ้นไหว้พระสัมภทวิษฐาน *

หนังสือ ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ กล่าวถึง เรื่องลูกของสุนทรภู่ไว้ว่า

"ลูกคนโตชื่อพิศไปค้ายั้ง เมื่อไปไหว้พระภูเขาทองและเพชรบุรี เข้าใจว่า เมื่อบวชใหม่ ๆ ไปหัวเมืองครั้งแรกเป็นเวลาสามปีก่อนมาอยู่วัดราชบูรณะ เมื่อต้น พ.ศ. ๒๓๓๑ ก็ดูเหมือนได้ไปค้ายั้ง ไป "ถูกปลอมมันลอบใจ"

ส่วนลูกอีกคนหนึ่งชื่อตายน คงอยู่กับแม่จนแม่ชื่อนิ่ม ตาย จึงได้มาอยู่กับบิดาและได้ไปวัดเจ้าฟ้าควาย ในนิราศเรื่องนี้ หนูพิศบวชเป็นสามเณร ในจำพวกหนูอื่น ๆ ที่ไปเพชรบุรี มีหนูนิลแลหนูน้อย (กับหนูนิลหนูพิศเข้ามัสการให้หนูน้อยคอยนับในนาวา) ส่วนที่ไปวัดเจ้าฟ้ามี่หนูกลั่น (ทั้งหนูกลั่นจันมากบุญนากน้อย) หนูกลั่นผู้นี้เป็นลูกเลี้ยง ก็มีบอกไว้ในนิราศสุพรรณว่า "กลั่นซุบซูปถัมภกลวนลูกเลี้ยง เพียงธรรมดา" (ซุบเป็นลูกเลี้ยงอีกคนหนึ่ง ไม่ใช่เป็นคำสัมผัส)" ๒

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าซึ่งสุนทรภู่แต่งโดยชื่อเณรหนูพิศ และในนิราศพระประธมนั้นมีข้อความครวญของหนูตายน ซึ่งเป็นลูกกำพร้า ข้อความนั้นเห็นได้ว่าไม่ใช่การครวญเพียงเพื่อให้เกิดความซาบซึ้งหรือไพเราะอย่างเดียว แต่มีความจริงใจด้วย โดยปกติ ในนิราศของสุนทรภู่ั้นก็ระบุดังชื่อผู้หญิงต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกันอยู่อย่างแท้จริง ไม่ใช่สมมติขึ้นเป็น "นางในนิราศ" เท่านั้น ข้อความครวญต่าง ๆ ในเรื่องก็มักมาจากความเป็นจริง ฉะนั้น การครวญถึงแม่ในนิราศสองเรื่องนั้น ก็น่าจะเกิดจากความจริงใจของสุนทรภู่ด้วยความเห็นใจในการขาดแม่ของหนูตายน

* สุนทรภู่, "นิราศภูเขาทอง" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๕.

๒ พ. ณ ประมวลมารค, ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๒๓๘.

ลูกน้อยน้อยคอยแม่ชะเง้อมอง
มาตามคิคมิกากำพร้าแม่
เห็นลูกนกอกน้องนี้หมองใจ

เหมือนอกน้องตามน้อยกลอยฤทัย
สุดจะแลเหลียวหาที่อาศัย
ที่ฝากไข่ฝากผีไม่มีเลย ๑

และ

ส่งสารบุตรสุดเศร้าทุกเช้าค่ำ
เขม่นมองคลองบ้าน कुमारกา

ค้ายเป็นกำพร้าแม่ชะเง้อหา
เข้คน้ำตาโสมซาบลงกราบกราบ ๒

การพรรณารักความผูกพันระหว่างพ่อแม่ลูกนี้ เป็นจุดเด่นอย่างหนึ่งของสุนทรภู่ เช่น
ในขุนช้างขุนแผน ตอนพลายงามจะลาแม่ไปหาย่า สุนทรภู่ได้แต่งรำพันไว้จับใจมาก

เคยกินนอนอนแม่ไม่แห้ว
ทั้งจุไรใครเล่าจะเกล้าพัน
นับปีมิไคมาเห็นหน้าแม่
โอ้เสียชาติวาสนาแม่อาภัพ

จะอ้างว่างเปล่าใจในไพร่สันต์
จะนับวันนับเดือนไปเลื้อนลับ
จะห่างแห้วเหมือนเมื่อเดือนคัม
ให้ย่อยยับยากแค้นแสนระยำ ๓

.....
ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก
สะอื้นรำอาลาควยอาลัย

ค่างพันผูกเพียงว่า ลือคทาไหล
..... ๔

๑ สุนทรภู่, "นิราศวัดเจ้าฟ้า" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๔๘๘), หน้า ๒๘๒.

๒ สุนทรภู่, "นิราศพระประธม" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๔๘๘), หน้า ๔๐๒.

๓ ขุนช้างขุนแผน (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๕๒๒.

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๓.

บทว่าพันถึงการจากกันเช่นนี้ ในวรรณคดีอื่นก็มีอยู่ เช่น ในสังข์ทอง เมื่อพระสังข์ถูกดวง
 น้ำ ทั้งพระสังข์และนางจันทเทวี ต่างก็รำว่าครวญถึงกันอย่างน่าสงสาร แต่เมื่อนำมาเทียบกับข้อความ
 ที่ยกมานั้น จะเห็นความแตกต่างได้ชัดเจน เรื่องสังข์ทองนั้น จุดสนใจเน้นอยู่ที่ความน่าสงสารของ
 เด็กที่ถูกลงโทษอย่างทารุณโดยไม่มีความคิด และแม้ซึ่งถูกพรากลูกไป คำว่าพันจึงแสดงถึงความน่า
 สงสารในการที่แม่ลูกถูกอำนาจของผู้อื่นมาพรากจากกัน ส่วนในเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ การจากกันเกิด
 ขึ้นจากความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งสองคนก็รู้ว่า ทางที่ดีที่สุดคือให้ปลายงามหนีไปเสีย แต่
 แมวันทองจะรู้ว่าลูกหนีไปนั้นมีทางรอดมากกว่าจะอยู่ผจญความโง่เขลาของขุนช้าง ใจของแม่ที่ตองปล่อย
 ให้ลูกเดินทางเสี่ยงอันตรายไปคั้งนั้นยอมโศกเศร้าเสียใจและห่วงใยสุดประมาณ คำว่าพันที่ว่า "ทั้งจุ
 ใครใครเล่าจะเถลไถล" นั้น ถ้าดูเพียงผิวเผิน ๆ ก็ไม่ลึกซึ้งอะไรนัก แต่ถ้าคิดถึงใจแม่ เคยเลี้ยงลูก
 มากับมือ ใครจะทำอะไรให้ลูกก็ไม่เหมือนที่แม่จะทำให้ ต่อไปนี้ลูกจะไปทุกซอกอย่างไรก็ไม่อาจจะ
 รู้ได้ คำว่าพันเพียงเท่านั้นแสดงให้เห็นถึงความรักใคร่ความผูกพันที่แม่ลูกมีต่อกันอย่างลึกซึ้ง ซึ่งบทว่าพัน
 ทำนองนี้ สุนทรภู่พรรณนาได้อย่างซาบซึ้งยิ่ง และมักจะมีปรากฏในงานต่าง ๆ เสมอ เช่นในสังข์
 ไกรภพ และลักษณวงศ์ ก็มีเรื่องราวเกี่ยวกับการพลัดพรากกันระหว่างพ่อแม่ลูกหลายครั้ง ทั้งนี้อาจ
 เป็นเพราะสุนทรภู่มีความตั้งใจเรื่องการพลัดพรากนี้อยู่ในจิตใจสำนึก จึงได้นำมาร้อยกรองได้อย่างจับ
 ใจ และชอบผูกเรื่องให้เป็นไปทำนองนี้เสมอ เรื่องพระอภัยมณี ตอนสุดสาครลานางเงือกก็มีคำว่าพัน
 ของนางเงือกว่า

นางเงือกน้ำกำสรดสลดจิต	สุดจะคิดคับทรวงดวงสมร
จะทานหักซัดไว้มิให้จร	สุดสาครของแม่จะแตกาล
.....	
แสนสงสารมารดาอุทิศสาธุชอนม	จะชูปนมเมื่อคณิวจะหิวโหย
เหมือนดอกไม้ไกลตนจะหล่นโรย	น้ำค้างโปรยปรายต้องจะหมองมัว ^๑

ในข้อความตอนแรก ความจับใจอยู่ที่ว่า นางเงือกนั้นไม่อยากให้ลูกไปลำบาก แต่รู้ว่า

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๓๒๖.

ห้ามไม่ได้ เพราะถ้าห้ามไว้ "สุกสาครของแม่จะแคคาล" ความโศกเศร้าของลูกนั้น ทำให้แม่ทุกข์เสียยิ่งกว่าอะไรทั้งหมด นางเงือกจึงมีใค้คิดถึงความทุกข์ของตนเอง ในการที่จะจากลูก แต่คิดถึง ความทุกข์ของลูกนางห้ามไม่ให้ไปตามหาพ่อ การจากกันระหว่างสุกสาครกับนางเงือกจึงเป็นสิ่งที่นางเงือกหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่นเดียวกับกับวันทองจากปลายงาม ความเป็นห่วงของแม่นั้นลึกซึ้งและละเอียดอ่อน ดังที่นางเงือกรำพันว่า แม่เพียงน้ำค้างโปรยมาต้อง ก็จะทำให้สุกสาครหมองมัว ความหวังใยของนางเงือกและนางวันทองนั้นเป็นความหวังใยรักใคร่ที่ซึ้งแท้จริง

ในการจากกันของตัวละครอื่น ๆ เช่นสุกสาครลาพระอภัยมณีกลับเมืองการะเวก พระอภัยมณีรำพันว่า

ไอ้ลูกแก้วแววตาบิดาเอ๋ย	ให้ชมเขยชื่นจิตพิสมัย
จะแลลับกลับเป็นลูกเขยอื่นไป	เหมือนดวงใจพอนี้พราวไปจากทรวง
จะซัดขวางอย่างไรก็ไม่ชอบ	ควยหอมอบรักใคร่มาใหญ่หลวง °

เมื่อสิ้นสมุทรลาไปเมืองรัตนา นางสุวรรณมาลีรำพันว่า

ยามเสวยเคยร่วมสุวรรณธาชน	เมื่อไสยาสน์ยามหลับ เอยรับขวัญ
ถึงยามสรงทรงสุคนธ์ปนสุวรรณ	แม่เคยกันเกศเกล้าพระเมาลี
จะจากไปไกลเนตรทุเรศร้าง	ใครจะสาบสระดมให้สมศรี
ทั้งทางไกลไปมากกว่าปี	ถูกขุดล้อมทองจะหมองมัว ๒

การพลัดพรากจากกันของตัวละครซึ่งเกิดขึ้นเสมอครั้งที่ยกมานี้ นอกจากจะแสดงออกถึงความโศกเศร้าของตัวละครโดยตรงแล้ว ยังมีลักษณะที่แฝงอยู่ในบุคลิกของตัวละคร เหล่านี้อีกประการหนึ่งคือ ความว่างเหวอว่าง อันเกิดจากการที่ต้องระหกระเหินพลัดบ้านเมืองพลัดพ่อแม่พี่น้อง ลักษณะ

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาคาร ๒๕๐๘), หน้า ๕๐๘.

๒ เรื่องเดิมยกกัน, หน้า ๓๖๓.

เหล่านี้ ถ้าพิจารณาเพียงเฉิน ๆ จะเห็นว่า เป็นโครงเรื่องธรรมดาของวรรณคดีที่จะต้องสร้างเรื่องให้เกิดการจากกัน เพื่อที่จะได้ดำเนินเหตุการณ์และสร้างฉากให้สนุกสนานตื่นเต้นได้เต็มที่ นอกจากนั้น ยังเป็นการให้โอกาสสกวีได้แสดงฝีมือในการแต่งบทนิราศอันถือว่าเป็นตอนที่กวีจะสามารถอวดฝีมือการประพันธ์ได้เกินกว่าคนอื่น ๆ บทนิราศที่นิยมกันนั้นมักเป็นการชมภูมิประเทศ และรำพันถึงคนรัก คู่ครองที่จากกัน โดยยกเอาชื่อต้นไม้ ดอกไม้หรือสัตว์ที่พบเห็น ตลอดจนชื่อสถานที่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับคนรัก มารำพันถึงความโศกเศร้า ความอาลัย ตัวอย่างของบทนิราศเช่นนี้มีอยู่มาก เช่น ในเรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาจากเมืองหมันหย้าเพื่อไปช่วยเมืองคาหาทำศึกกับท้าวกระหมังกุหนิง หรือในพระราชนิพนธ์รวมเกียรติคุณที่พระรามครวญถึงนางสีดาซึ่งถูกทศกัณฐ์ลักไป บทนิราศทำนองนี้มีความไพเราะเป็นพิเศษทั้งเสียงสัมผัส และตรงการเล่นคำของกวี กวีอาจเลือกชื่อนกและต้นไม้เป็นคู่ ๆ ให้เข้ากัน หรือเลือกชื่อต้นไม้ที่มีความหมายเกี่ยวกับรูปโฉมของผู้หญิง เพื่อจะได้ยกมาพรรณนาความคิดถึงคนรัก เช่น บทนิราศในขุนช้างขุนแผน ตอนพลายแก้วไปทัพเชียงใหม่

นกขมิ้นบินจับต้นมะเคื่อ

จะเหม็นหมางขมิ้นหาระอาใจ

พิศพรอดพฤษยามาตามทาง

อินพรนมสวรรค์จันทน์คณา

โอ้อ่าเนื่อวลจะหมองไม่ยองใส

โอ้เจ้าพิมพิลาไลยมองด้วอา

มะปรางเปรียบแก่นางทั้งซ้ายขวา

พิจนกระแจะจันทน์ทาทุกอย่างไป ๑

หรือมิฉะนั้น กวีก็จะแสดงความสามารถในเชิงการประพันธ์โดยการเลือกคำที่มีพยัญชนะเดียวกันหรือเป็นพยัญชนะคู่กันมาร้อยกรองเข้าด้วยกัน ให้เกิดเป็นการเล่นคำประเภทสัมผัสอักษร เช่น

รภาพ่าขานางยางตะเคียน

สนสักกรักชิตันกำยาน

ปรางปรูประคูกูมุกมัน

กันเกราตระเบาตระเบียและชิงชัน

ฉนวนฉนวนเคล้าคลักจักจรจัน

เทียนหันกระเพราสะเคาแดง ๒

๑ ขุนช้างขุนแผน, (พระนคร : กิลยาบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๑๘๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๕.

ส่วนมากบทนิราศเหล่านี้จะมุ่งด้านความสามารถในการเลือกคำให้เข้าคู่สัมผัสอักษรมากกว่า จะเน้นเรื่องอารมณ์โศกเศร้าอย่างแท้จริง แต่ในเรื่องพระอภัยมณี ปรากฏว่าบทนิราศในเรื่องนี้ ไม่ค่อยมีความเด่นในการเลือกสรรคำเหมือนบทนิราศในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ แต่จะเน้นเรื่องอารมณ์มากกว่า โดยการรำพันถึงความว่าเหว และอาศัยฉากเข้าช่วยสร้างจินตนาการด้วย ส่วนใหญ่การเดินทางในเรื่องนี้เกิดขึ้นในทะเล สุนทรภู่จึงใช้ลักษณะเด่นของทะเลช่วยประกอบการพรรณนาอารมณ์ว่าเหวให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ด้วยการกล่าวถึงความอ้างว้าง ความกว้างใหญ่สุดสัยตาของทะเล มาเน้นความเปล่าเปลี่ยวของตัวละคร

เมื่อกล่าวถึงทะเล หรือการเดินทางทางเรือ จะสังเกตได้ว่า สุนทรภู่จะแฝงความเศร้าสร้อยไว้ด้วยเสมอ

พระเล็งแลตามกระแสน้ำสินธุ์	สีขรินเกาะแก่งทุกแห่งหน
ละลิบลิวทิวเมฆเป็นหมอกมน	เห็นแฉะลกับมัจฉาคาราพราย ๑
.....	
จะเหลียวซ้ายแลขวาก็ว่าเหว	ทองทะเลดีกล้ำลวนน้ำเขียว
คลื่นระลอกกลอกกลิ้งเป็นเกลียวเกลียว	ทางก็เปลี่ยววิจักเปลาเศร้าหทัย ๒
.....	
เห็นละเมาะเกาะเขาเขียวชะอุ่ม	โชคตะกุ่มเคียงเคียงเรียงรุกษา
จะเหลียวซ้ายสายสมุทรสุดสัยตา	จะแลขวาควันคัลมุกคัลมูโพนม ๓
.....	
พิศคึกคากวามสว่างทักคลาดแคล้ว	ไมพบแก้วนัยเนตรของเขษุสา
มาแลเหลียวเปลี่ยวเปล่าเศร้าวิญญา	เห็นแต่ฟ้ากับน้ำทุกคำคืน ๔

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๑.
 ๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.
 ๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.
 ๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

นางสาวสาขาวังนั่งเซ่ง
ให้เปล่าคำว่าแห้วทะเลวน

ตะลิ่งแลเกาะแก่งทุกแห่งหน
คุ้มมนหมอกกลุ่มชะอุมควัน^๑

บทนิราศในเรื่องนี้มีลักษณะทั้งนี้แทบทั้งสิ้น แสดงว่าสุนทรภู่ต้องการเน้นเรื่องอารมณ์มากกว่าการเล่นคำ ไม่ใช่เพราะไม่มีความสามารถในโวหารเชิงนิราศ เพราะในนิราศต่าง ๆ สุนทรภู่ได้แสดงโวหารเต็มที ทั้งการเล่นคำ การเปรียบเทียบระหว่างรูปธรรมกับนามธรรมอย่างแยบคาย สมบูรณ์ทั้งความหมาย จินตนาการ และความไพเราะของลีลาถลอน ดังตัวอย่างตอนหนึ่งจากนิราศพระบาท

ถึงคลองขวางบางจากยิ่งตรมจิต
วารี อจากแล้วไม่รักภูจักกัน
ทั้งจากที่จากคลอง เป็นสองซ้อ
โอ้วจากขวางมารวมประจวบหาง

ใครช่างคิดซ้อบางไว่กางกัน
พิเคราะห์ทรันหรือมาคล่องกับคลองบาง
ยังจากกอนันท์ขึ้นในคลองขวาง
ทั้งจากบางจากไปใจระทม^๒

ฉะนั้น การที่จะกล่าวว่าสุนทรภู่ไม่มีมือทางโวหารนิราศจึงเป็นไปได้ แต่แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่ต้องการเน้นอารมณ์มากกว่าการเล่นคำและลีลา จากการพรรณนาดังกล่าวมานั้น ทะเลและความอ้างว้างของทะเลเป็นสัญลักษณ์ที่ถูกนำมาใช้บรรยายความอ้างว้างของตัวละคร- ถ้าหากพิจารณาบทพรรณนาเหล่านี้แต่เพียงผิวเผินจะรู้สึกว่าเป็นการวาดภาพ หรือสร้างจินตนาการในระดับธรรมดา คือภาพจริง เป็นอย่างไรก็พรรณนาไปตามนั้น เช่น

เห็นละเมาะเกาะเขา เขียวชะอุม โขดตะคุ่มเคียง เคียงเรียงรุกซา

แต่ถ้าพิจารณาให้ละเอียดจะพบว่า สุนทรภู่ไม่ได้เพียงแต่วาดภาพทะเลเท่านั้น แต่ได้บรรยาย

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๑๖๓.

^๒ สุนทรภู่, "นิราศพระบาท" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),

ถึงความอ้างว้างในใจคน ความรู้สึกโดดเดี่ยว ไร้ที่พึ่งพิง การที่ทะเลเป็นสัญลักษณ์ของความว่าเหว
ก็เพราะทะเลนั้นกว้างขวางสุดสายตา มีแต่หน้าจขอบฟ้า เดินทางไปเท่าไรเท่าไรก็เห็นแต่หน้ากับฟ้า
ไม่มีแผ่นดินให้ดูใจ ตกปากติเมษย์เป็นสัตว์บก เมื่อไปอยู่ในทะเลอันไม่ใช่ที่ที่ควรจะอยู่ก็เกิดความ
หวาดกลัว รู้สึกตัวว่าอยู่ในที่ไม่ปลอดภัย ยิ่งกว่านั้น ความกว้างขวางเว้งว้างของน้ำและฟ้าทำให้
รู้สึกถึงความเล็กกระจ้อยร่อยของมนุษย์ ความรู้สึกที่ว่าคนไม่ปลอดภัยและไม่มีอำนาจที่จะต่อสู้กับสิ่งที่
กว้างใหญ่สุดสายตาเช่นนี้ สร้างความหวาดหวั่น ความอ้างว้างมากยิ่งขึ้น ทะเลจึงเป็นสัญลักษณ์
ของความว่าเหว การระหกระเหิน ความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาโดยที่มนุษย์ไม่มีอำนาจจะต่อต้าน
ได้ ดังที่คำพังเพยว่า "คืบก็ทะเล ศอกก็ทะเล" ถึงแม้มนุษย์จะมีความเฉลียวฉลาด มีเครื่องมืออย่าง
ไร ทะเลก็ยังคงอำนาจอันยิ่งใหญ่ไพศาลเหนือมนุษย์อยู่นั่นเอง

เมื่อนำเอาบทพรรณนาเกี่ยวกับทะเลมาพิจารณาร่วมกับตัวละคร จะมองเห็นลักษณะที่แฝงอยู่
ในตัวละคร คือความอ้างว้างว่าเหว การระหกระเหินเดินทางไม่สิ้นสุด พระอภัยมณีเป็นตัวอย่างที่
ชัดเจนในกรณีนี้ ชีวิตของพระอภัยมณีต้องระหกระเหินอยู่เป็นเวลานาน นับตั้งแต่ออกจากเมืองรัตนมา
แล้ว ก็ต้องท่องเที่ยวร่อนเร่ตามที่ต่าง ๆ ในท้องทะเลอยู่หลายปี กว่าจะได้ไปครองเมืองผลึก ครั้น
แล้วก็ต้องจากเมืองผลึกไปทำศึกที่ลังกา แม้ในตอนท้าย เมื่อบวชเป็นฤาษี พระอภัยมณีจะมีชีวิตสงบ
สุขก็จริง แต่อาศัยในเงื้อมฐานบ้านเรือน พระอภัยมณีก็ยังอยู่ในฐานะพลัดบ้านพลัดเมือง เหมือนคน
พเนจร เพียงแต่ว่ามีอาศรมอยู่ตามวิสัยฤาษี ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าชีวิตของพระอภัยมณีเป็นชีวิตที่
พลัดถิ่น พลัดบ้านเมือง ญาติพี่น้อง ดังที่พระอภัยมณีรำพันว่า

โอ้แก้วเราเลามากางอยู่กลางเกาะ	นี่เนื้อเคราหกรรรม สร้างแต่ปางหลัง
มีไค่คิ่นนักรเรศนิเวศน์วัง	โอ้แสนสังเวชใจกระไรเลย
เมื่อครั้งหนีผีเสื้อหรือล้าปาก	มาซำจากลูกยานิจจาเอ๋ย
ทั้งเก่าปีมีไค่มีความเสวย	ผู้ใดเลยที่จะเป็นเหมือนเช่นเรา
แต่แสนยากแล้วมิหนำซ้ำมาแยก	ทั้งเรือแตกตองมาอยู่บนภูเขา
แสนวิโยคโศกกลัยไม่บรรเทา	กำสรคเถรวิโสลาทุกราตรี °

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๒๘.

ควยปลัดพรากจากตระกูลประยูรวงศ์
จะเหลียวซ้ายแลขวาวนาโถ
จะโดยสารก็ไม่สมอารมณ์กะเน

มาเปลี่ยวดวงคางว่างอยู่กลางทะเล
หัวอกโอดับจนระหนระเห
ให้ว้าเหวหวันหวนทุกวันคืน

.....
เราเกิดมาอาภัพอัปภาคย์
จะถือคำธรรมชั้นธัมมัพัตถุ

ต้องปลัดพรากจากนครจนอนนห
ให้กำชู้ชาติหน้าอย่าอย่างนี้ ๒

เนื้อความที่รำพันนี้ ไม่เพียงแต่จะบรรยายความทุกข์ยากเฉพาะตอนหนึ่ง ๆ เท่านั้น แต่เป็นการพรรณนาชีวิตของพระอภัยมณีโดยตลอด ถึงแม้ว่าจะได้ครองเมืองผลึกแล้วก็ตาม พระอภัยมณีก็ยังอยู่ในฐานะคนพลัดเมือง อาจกล่าวได้ว่า พระอภัยมณีก็เหมือนตัวคนเดียวในเมืองผลึก ครั้นเมื่อพลัดเข้าไปในลังกาทอนตันๆ ก็เรียกได้ว่าตัวคนเดียวอีกเหมือนกัน ชีวิตของพระอภัยมณีจึงกล่าวได้ว่าต้องระหกระเหินอยู่เป็นนิตย์ ทั้ง ๆ ที่เป็นตัวเอง มีอำนาจวาสนา แยกลับตกอยู่ในความลำบากยากเข็ญกว่าตัวอื่น ๆ ทั้งหมด

ตัวละครอื่น ๆ ก็เช่นกันกับพระอภัยมณี คือต้องเผชิญกับความว้าเหวบ่อยครั้งดัง เช่นที่กล่าวมาแล้วถึงสินสมุทร สุกสาคร ที่ขาดแม่ และปลัดพรากจากพ่อ แม้จะกล่าวว่าเหวของตัวละครทั้งสองจะไม่ปรากฏเด่นชัด แต่ก็สามารถจะสังเกตได้จากเนื้อความบางตอน เช่น สินสมุทรเมื่อพบนางสุวรรณมาลี ก็เกิดความผูกพันรักใคร่เป็นนักหนา เพราะเหตุที่สินสมุทรมันขาดแม่ แม้จะมีพ่ออยู่ควย แต่วิสัยเด็กย่อมปรารถนาความอบอุ่นทั้งจากพ่อและแม่ สินสมุทรมันจึงยึดนางสุวรรณมาลีเป็นของตนอย่างมั่นคง ดังที่ว้ากับอุศเรนว่า "แม่ของข้าข้าไม่ให้ใครไปเลย"

สุกสาครนั้นก็ห่างไกลแม่ เมื่อมาพบพ่อ เมื่อตอนที่อยู่กับแม่ก็ขาดพ่อ ไม่เคยพร้อมหน้าพ่อแม่เลย ตัวละครสำคัญเช่นศรีสุวรรณนั้น แม้จะครองเมืองรมจักรเป็นสุขสบาย แต่ความรู้สึกรู้สึกว่าตนพลัด

^๑ สินทรภู, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๓๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

บ้านเมืองมา ก็ยังคงฝังอยู่ในจิตใจ

..... โฉ่เสียแรงเกิดมานิจจาเอ๋ย
ไม่เกียยกรากกรำต้องจำเคย เมื่อไรเลยจะพร้อมวงศ์พงศ์ประยูร^๑

ความว่าแหวนของตัวละครเหล่านี้เกิดจากการปลัดบ้านเมืองญาติพี่น้อง มากกว่าที่จะเป็นการปลัดคูครอง เหมือนที่ปรากฏในวรรณคดีอื่น ๆ สัญลักษณ์ของความว่า แหวนยังแสดงให้เห็นชัดในเรื่องของเพลงปี่อังก์ด้วย

ปี่อันเป็นของคูชีวิตของพระอภัยมณีนั้น มีชื่อปี่วิเศษ แต่อ่านาจอที่จูงใจคนให้เคลิบเคลิ้มไปตามต้องการของผู้เป่านั้นขึ้นอยู่กับวิธีเป่าและเนื้อความ รวมทั้งท่วงท่าเองของเพลง เนื้อความของเพลงปี่นั้นมีความสำคัญมากครั้งที่พิณพราหมณ์สอนว่า

เอาปี่เป่าเล่าโลมนำใจคน ค่ายเล่ห์กลโลกาหาประการ
คือรูปรสกลิ่นเสียง เคียงสัมพันธ์ เกิดกำหนดคลุมหลงในสงสาร^๒

เพลงปี่จะบรรลุผลสมความต้องการก็ต่ออาศัยเนื้อเพลงที่จูงใจคนให้เกิดอารมณ์เคลือบความซึ่งอันที่จริงนั้น เพลงปี่ย่อมไม่มีเนื้อความเป็นถ้อยคำ แต่อาศัยทำนองและกระแสเสียงในการสร้างอารมณ์ให้เกิดแก่ผู้ฟัง ครั้นสุนทรภู่แต่งเป็นหนังสือ ย่อมต้องเปลี่ยนวิธีการใช้เสียงจริง ๆ มาเป็นการบรรยายเนื้อความเป็นถ้อยคำ ฉะนั้น เนื้อความของเพลงปี่แต่ละครั้ง จึงควรที่จะนำมาพิจารณาเพื่อทราบดีเหตุใดเนื้อความนั้น ๆ จึงมีอำนาจเหนือจิตใจผู้ฟังได้

พระอภัยมณีเป่าปี่รวมทั้งสิ้น ๑๑ ครั้ง สิ้นสมุทรเป่า ๑ ครั้ง ในจำนวน ๑๒ ครั้งนี้เป็นการเป่าลองวิชา ๒ ครั้ง เป่าสะกดทัพ ๔ ครั้ง ปลุกทัพ ๒ ครั้ง เป่าเรียกคนที่ต้องการให้มาหา ๓ ครั้ง

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๒๘๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

และเป่าขานางมีสี่อ ๑ ครั้ง จะเห็นได้ว่า สาเหตุของการเป่าปี่มีอยู่ ๕ อย่างด้วยกัน ถ้าถือว่า เนื้อความของเพลงควรสอดคล้องกับสาเหตุและผลที่ต้องการ การเป่าสะกดทัพและปลุกทัพก็ควรมีเนื้อ ความ ท่วงทำนองต่างกัน หรือการเป่าเพื่อจะสังหารก็ควรเป็นไปอีกลักษณะหนึ่ง แต่ตามที่ปรากฏนั้น เนื้อความคล้ายคลึงกันเกือบทุกครั้ง คือเป็นการพรรณนาถึงความว่าเหว มีท่วงทำนองถอนไปทางเศร้า สร้อย กระแสเสียงวังเวงจับใจผู้ฟัง ดังที่จะยกมาต่อไปนี้

แล้วหยิบปี่ที่ท่านอาจารย์ให้	เข้าฟังพฤษภาไพโรจน์ใจหวัง
พระเป่าเป็คนัวเอกวิเวกตั้ง	สำเนียงวังเวงแว่วแจ้วจับใจ ๑
.....	
พระเป่าปี่เป็คนีเสียงสำเนียงเอก	เสนาะคังฟังวิเวกกังวานหวาน
ละห้อยทวนครวญเพลงบรรเลงลาน ๒
.....	
เสนาะคังวังเวงเป็นเพลงพลอก	เสียงฉอดคอดคชช้อยละห้อยหวาน
วิเวกแว่วแจ้วในใจรัญจวน ๓

นอกจากท่วงทำนองและกระแสเสียงจะเป็นไปในทางวังเวงแล้ว เนื้อความของเพลงแต่ละ ครั้งยังมีเกี่ยวกับการพลัดพราก การระหกระเหิน ความว่าเหวเปล่าเปลี่ยว ทั้ง ๆ ที่บางครั้งจุด ประสงค์ของการเป่าปี่นั้น เพื่อปลุกทัพซึ่งคงพรรณนาถึงความว่าเหว ซึ่งเมื่อรวมกับท่วงทำนองแล้ว น่าจะสะกดให้หลับไปมากกว่าจะปลุกให้ตื่น ดังเช่นตอนปลุกทัพมังคลา

ลมเฉื่อยเฉื่อยเร่ยรินกลิ่นกุหลาบ	ละอองอาบซาบทรวงดวงสมร
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน	จะอวารถเวาเหวอยู่เอกา

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๑๒.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๓.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๕.

เจ้าพี่เอย เอย เรียงอยู่ คี้อย่าง
โอยยามต้นชัน แลวนะแกวคา

จะอ้างอ้างห่าง เหน่เสนา
จะลับหน้านี้ถึงกำนังครวญ^๑

ส่วนในการสะกดศัพท์นั้น เนื้อความยิ่งพรรณนาถึงความว่าแห้วจับใจ

พระโทยหวนกรวญเพลงวังเวงจิต
ว่าจากเรือนเหมือนนกที่จากรัง
ถึงยากคำรำของจะร้องไห้
โอยยามคึกคาวเคลื่อนเคลื่อนก็คล้อย
หนาวอารมณ์ลมเรื้อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน

ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อคอย
รำพิโรธจวนหวนละห้อย
น้ำค้างย้อยเย็นฉ่ำในอัมพร
ระรวมรินรินรินกลิ่นเกสร
จะอวารณอ้างอ้างอยู่วังเวง^๒

เมื่อครั้งที่สิ้นสมุหระเป่าล่องวิชาให้ท้าวสีราชนางสุวรรณาตีพิง ก็เลือกเป่าเพลงที่มี
ท่วงทำนอง เช่นเดียวกัน

ท่าแห้วหวนกรวญว่าสาริกาแก้ว
หนาวน้ำค้างพรางพรมพรมไพร

กำลังแล้วขวัญอ่อนจะนอนไหน
จะหนาวใจสาริกาทุกราตรี^๓

ทั้งท่วงทำนอง น้ำเสียง และเนื้อความของเพลงมี ล้วนสอดคล้องกัน คือเป็นไปในทางแสดง
ความอ้างอ้าง เป็นการกรวดน้ำเสียงที่ค่อนข้างวังเวง และเสียคเหงจิตใจผู้ฟังอย่างลึก
ซึ้ง ไม่เคยปรากฏเลยว่า พระเอกยืมดีเป่ามีค้วยความมันเหิงใจ หรือความรื่นเริง ป็นนั้นเป็นสัญลักษณ์
ที่สำคัญมากอย่างหนึ่งในเรื่อง และมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตพระเอกยืมดีอย่างใกล้ชิด ดังที่
พรหมณ์ส่วนนกลาวว่า

^๑ สมุหระ, พระเอกยืมดี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๒๕๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

ที่ตรงป็นสิ่ง เกิดเป็นเหตุเคิม

จะแรกเริ่มร้ายคิใหม่มา *

เนื้อความในเพลงนี้ที่จับใจความได้ชัดเจนที่สุด เป็นเรื่องเกี่ยวกับการรำพันถึงบ้านเมือง การพลัดพรากระหกระเหิน โดยมองจากฝ่ายที่เป็นผู้จาก ถึงแม้ว่าบางครั้งจะกล่าวถึงผู้ที่อยู่ข้างหลังเป็นเชิงว่า จะว่าเหวโศกเศร้า ดังที่ว่า "อยู่ข้างหลังก็จะแลชะงักคอย" และ "แสนส่งสารบ้านเรือน เพื่อนที่นอน จะอวรณ์ว่าเหวอยู่เอกา" แต่ที่จริงแล้ว ใจความนั้นมุ่งที่ผู้จาก มากกว่า การรำพันถึงความสังัดเงียบ สายลมอณงๆ กลิ่นดอกไม้และน้ำค้าง ล้วนโน้มน้าวใจให้รู้สึกว่ ความมคางของธรรมชาตินั้น ยิ่งทำให้ทุกขใจมากขึ้น เมื่ออยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนและบุคคลอันเป็นที่รัก มนุษย์นั้นมีสัญชาตญาณรักถิ่นฐาน รักพวกพ้อง และมีนิสัยชอบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นเหล่า การพลัดพรากจากพวกพ้องและถิ่นฐานทำให้เกิดความโศกเศร้า อันเป็นประสบการณ์ร่วมที่ฝังอยู่ในจิตใต้สำนึกของมนุษยชาติ และโดยเหตุที่ความโศกเศร้าในการพลัดพรากนี้เป็นประสบการณ์ร่วม ทำให้บทประพันธ์ที่บรรยายเกี่ยวกับการพลัดพราก เป็นที่จับใจของคนโดยทั่วไป ไม่ว่ายุคใดสมัยใด แต่การที่บทประพันธ์นั้นจะเป็นที่ยกย่องหรือได้รับความนิยมอยู่ย่นนานเท่าไรนั้นย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้แต่งด้วย

สิ่งสำคัญที่จะทำใ้บทประพันธ์เป็นที่จับใจและนิยมนั้น ขึ้นอยู่กับสิ่งสำคัญ ๒ ประการคือ ประสบการณ์ของผู้ประพันธ์ และ ความสามารถในการถ่ายทอดประสบการณ์แก่ผู้อื่น นักวิจารณ์วรรณคดีบางท่าน เช่น คอเลอริจ กล่าวว่ ประสบการณ์ไม่จำเป็นเท่าวิธีการถ่ายทอดประสบการณ์ เพราะบางครั้งกวีที่มีประสบการณ์มาก อาจมองเห็นรายละเอียดต่าง ๆ ชัดเจนเกินไปจนทำใ้งานที่สร้างขึ้นนั้นน่าเบื่อหน่าย ไม่เปิดโอกาสใ้ผู้อ่านได้สร้างจินตนาการของตนเองขึ้นมา อันจะทำใ้งานชิ้นนั้นขาดความมีชีวิตและความลึกซึ้ง แต่จะกลับมีขอบเขตแคบ คอเลอริจมีความเห็นว่ จินตนาการของกวีนั้นเหมือนประกายไฟที่จะจุดใ้เกิดประกายครั้งต่อ ๆ ไปไม่มีที่สิ้นสุด หมายความว่า จินตนาการของกวียอมทำใ้ผู้อ่านสร้างจินตนาการของตนเองสืบเนื่องไปไ้เรื่อย ๆ มีใ้ว่า กวีจะสร้างจินตนาการของตนขึ้นแล้วพอนใ้แกผู้อ่านเพียงอย่างเดียวกว่ ถ้าเป็นกั้ั้น บทประพันธ์จะมีความหมายแคบ อยู่ใ้ในวง

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๒๘.

จำกัด และขาดความตั้งใจใดๆ เมื่อมองในแง่ของคอเลอริคจ์ จะเห็นว่า ประสบการณ์ไม่จำเป็นเท่า กับวิธีการถ่ายทอดสิ่งที่ที่วีนึกคิดให้แก่อ่าน เพราะวรรณคดีนั้น

เป็นการถ่ายภาพโดยทางอ้อม คือผู้ประพันธ์มีความรู้สึกนึกคิดอย่างใดแล้ว จะต้องตั้งขึ้นมา เป็นภาพช่วยจินตนาการของตนเสียก่อน แล้วจึงวาดภาพนั้นออกมาเป็นถ้อยคำอันเป็นกระเจก เงามาภาพนั้นเข้าไปในจิตใจของผู้อ่านอีกชั้นหนึ่ง^๑

กวีที่มีชื่อเสียงมากคนหนึ่งคือ เวิร์ดสเวิร์ท (Wordsworth) มีความเห็นต่างไปจากคอเลอริคจ์ เล็กน้อย เวิร์ดสเวิร์ทเห็นว่า ประสบการณ์ทำให้กวีสามารถสร้างงานที่มีคุณค่ามากขึ้น แต่มิใช่ว่ากวี จะเขียนจากประสบการณ์โดยตรง หากจะต้องเก็บประสบการณ์นั้นไว้ชั่วระยะหนึ่งก่อน เพราะหาก เขียนขึ้นในทันที อารมณ์ที่เกิดขึ้นจะรุนแรงเกินไปจนงานนั้นขาดความประณีตและความละเอียดอ่อน เขาแนะนำควรที่จะเก็บประสบการณ์นั้นไว้จนอารมณ์เข้าสู่ภาวะปกติ หลังจากนั้น จึงค่อยสร้างจินตนาการ ขึ้นใหม่จากประสบการณ์นั้น จนสามารถเกิดอารมณ์ได้เหมือนเมื่อเกิดประสบการณ์นั้นจริง ๆ แล้วจึง ถ่ายทอดอารมณ์ออกมาอีกทีหนึ่ง จะทำให้งานนั้นประกอบด้วยจินตนาการที่สมบูรณ์และลึกซึ้ง เพราะกวี ได้กลั่นกรองอารมณ์ของตนอย่างประณีตแล้ว

คอเลอริคจ์เองก็กล่าวว่า งานของเวิร์ดสเวิร์ทมีคุณค่ามาก และจินตนาการในงานแต่ละชิ้น นั้นละเอียดอ่อนลึกซึ้ง แต่เขายังยืนยันความเห็นที่ว่า ประสบการณ์ไม่จำเป็นเท่าการที่กวีจะต้องมี ความอ่อนไหว (Sensitive) ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่กวีได้ประสบ และต้องมีความสามารถในการถ่ายทอด ค้วย เขากล่าวว่า ผลงานของเวิร์ดสเวิร์ทบางชิ้นน่าเบื่อเพราะละเอียดละออเกินไป ไม่เหลือโอกาส ให้ผู้อ่านได้ใช้จินตนาการของตนเองเลย ทั้งนี้เพราะเวิร์ดสเวิร์ทใช้ประสบการณ์มากเกินไป^๒

^๑ กรมหมื่นราชปวงศัประพันธ์, วิทยาวรรณกรรม (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๐๖), หน้า ๖๘.

แนวความคิดของคอเลอริจิน่าสนใจมากในแง่ที่ว่า ประสบการณ์อาจทำให้รู้สร้างงานที่แห้งแล้ง ขาดชีวิตจิตใจ เพราะบังคับผู้อ่านให้อยู่ในกรอบของประสบการณ์ของผู้แต่งมากเกินไป เมื่อย้อนมาพิจารณางานของสุนทรภู่ จะเห็นว่า ส่วนใหญ่สร้างขึ้นจากประสบการณ์ที่ใคร่กล่าวมาแล้ว แต่ปรากฏว่างานของสุนทรภู่ได้รับความยกย่องตลอดมาทุกสมัย ฉะนั้นจึงน่าสนใจที่ศึกษาว่า สุนทรภู่มิวิธีถ่ายทอดประสบการณ์อย่างไร จึงทำให้ผลงานเป็นที่นิยมของผู้อ่านตลอดมา

วิธีการถ่ายทอดประสบการณ์ที่เป็นลักษณะเด่นประจำตัวสุนทรภู่ คือ การใช้ถ้อยคำที่ง่าย เข้าใจได้ชัดเจน ไม่ใช่ศัพท์ยากที่ต้องแปลความหมายเป็นพิเศษ เมื่อเข้าใจความหมายได้ง่าย จินตนาการที่เกิดขึ้นก็ย่อมชัดเจน ไม่เกิดการติดขัด หรือเสียสัด้วยเหตุที่ไม่เข้าใจคำ สุนทรภู่มิมีความชำนาญในการเลือกใช้ถ้อยคำที่สมบูรณ์ทั้งในคำณัดและความหมาย ดังเช่นเพลงที่ที่ยกมากล่าวข้างต้น เนื้อหาความเป็นการรำพันถึงความโศกเศร้า ความว่าเหว สุนทรภู่อเลือกใช้คำที่มีเสียงยาว และเป็นคำเป็นเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะคำที่รับและส่งสัมผัสทำให้สามารถทอดเสียงได้ ในขณะที่อ่าน ถัดจากกลอนตอนนี้จึงค่อนข้างช้า และมีท่วงทำนองละหลอหลอมกับเนื้อความ ถึงแม้จะไม่ได้อ่านออกเสียง ผู้อ่านก็จะรู้สึก ว่า คำเหล่านี้เป็นคำที่มีเสียงเบาและติดต่อกันราวริน ไม่มีการสะดุด ดังเช่น

หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น ระรวยรินรินรินกลืนเกลสร
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน จะอวารณดวงว่างอยู่ว่างเวง °

คำที่ใช้ในบทนี้เป็นคำเป็นทั้งสิ้น สามารถทอดเสียงไต่ยาวและเป็นเสียงที่เบาทำให้เกิดอารมณ์เศร้า และละหลอ คำบางคำแสดงอาการเคลื่อนไหวอย่างช้า ๆ นุ่มนวล เช่น เฉื่อยเฉื่อย ระรวยรินริน เป็นต้น ถึงแม้จะไม่เข้าใจความหมายของแต่ละคำ ลำพังเสียงก็ทำให้เกิดความรู้สึกถึงบรรยากาศที่สงบ ความนุ่มนวลและแผ่วเบาของเสียงแต่ละคำทำให้ความหมายของคำนั้น ๆ จับใจยิ่งขึ้น เช่น "ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น" นั้นไม่ทำให้หนาวกาย แต่ "หนาวอารมณ์" เยือกเย็นเข้าไปในหัวใจเพราะความว่าเหว ความอวารณ ลักษณะการเลือกใช้ถ้อยคำที่พร้อมด้วยคุณสมบัติทั้งในคำเสียง และความหมายดังกล่าว ทำให้จินตนาการที่สุนทรภู่อสร้างขึ้นนั้นมีชีวิตจิตใจ อันเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งในงานทุกชิ้น

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๒๘.

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งที่ทำให้งานของสุนทรภู่จับใจผู้อ่าน คือ ประสมการณที่สุนทรภู่อย้ายทอดให้แก่อ่านนั้น เป็นทั้งประสมการณส่วนตัวของสุนทรภู่อันทำให้สามารถพรรณนาได้สมจริง และเป็นประสมการณร่วมที่ฝังอยู่ในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ด้วย ประสมการณที่ว่านี้ คือการพลัดพรากจากที่อยู่และบุคคลอันเป็นที่รัก ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านรู้สึกสะเทือนใจแม้เหตุการณ์นั้นจะไม่ได้เกิดขึ้นกับตนเอง แต่บุคคลบางคนอาจไม่รู้สึกสะเทือนใจเลย ซึ่งอาจเป็นเพราะการเก็บกด (repression) เพื่อป้องกันความกังวลหรือปวดร้าวใจที่จะเกิดขึ้น หรือเป็นเพราะผู้อ่านนั้นมี Inhibition ตามทฤษฎีของ ไอ. เอ. ริชาร์ดส์ (I. A. Richards) ^๑ ที่มีสภาพจิตที่แข็งแกร่ง ไม่ยอมรับความรู้สึกสะเทือนใจ ไม่ยอมคล้อยตามความรู้สึกที่ผู้แต่งถ่ายทอดไว้ในบทประพันธ์ ผลก็คือทำให้ขาดความซาบซึ้งในบทประพันธ์นั้น ๆ

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ประสมการณร่วมดังกล่าวจะทำให้ผู้อ่านสามารถรับการถ่ายทอดประสมการณของกวีได้รวดเร็วและลึกซึ้ง ยิ่งถ้าเป็นประสมการณที่ถ่ายทอดออกมาจากจิตไร้สำนึกของกวีด้วยแล้วจะยิ่งมีผลมากขึ้น เพราะผู้อ่านจะไม่เกิดปฏิกิริยาต้านทานเหมือนในกรณีที่ผู้อ่านรู้ว่ากวีจงใจถ่ายทอดประสมการณนั้น ๆ และหากกวีไม่มีความสามารถเพียงพอแล้ว ปฏิกิริยาต้านทานอาจเพิ่มมากกว่าปกติในเรื่องพระอภัยมณี ถ้าอ่านเรื่องราวไปตามธรรมดา ก็จะรู้สึกเพียงว่าเป็นเรื่องที่บรรยายเหตุการณ์ในชีวิตของบุคคลหนึ่ง ซึ่งดำเนินไปอย่างโลดโผน บางอย่างก็เกินความเป็นจริง เป็นเพียงเรื่องที่แต่งขึ้นเพื่อความเพลิดเพลิน แต่ถ้าว่านด้วยความสนใจพิจารณา จะพบว่าผู้แต่งได้ถ่ายทอดประสมการณในจิตไร้สำนึกไว้อย่างแนบเนียน และลักษณะนี้เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้งานชิ้นนี้มีคุณค่าเหนือกว่าเรื่องประเภทเดียวกันที่เน้นแต่ความโลดโผนที่เด่นอย่างเดียว

ประสมการณที่สุนทรภู่อัดออกในเรื่องพระอภัยมณี คือการพลัดพรากจากถิ่นฐานนั้นปรากฏให้เห็นได้จากประวัติสุนทรภู่อันทั้งในค่านชีวิตส่วนตัวและค่านการงาน สุนทรภู่อันมีชีวิตครอบครัวที่ค่อนข้างยากลำบากตั้งแต่อายุเยาว์ เริ่มด้วยการที่พ่อแม่แยกกันตั้งแต่สุนทรภู่อายุยังเล็ก ต่อมาชีวิตครอบครัวของตนเอง

^๑ I. A. Richards, Principle of Literary Criticism (New York : A Harvest Book 1925).

ก็ประสบความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ ในงานการงาน ก็รุ่งเรืองอยู่เป็นระยะ ๆ สุนทรภู่ได้รับพระราชทานบ้านที่อยู่ด้วยพระมหากษัตริย์ของรัชกาลที่ ๒ แต่สุนทรภู่ก็ไม่ได้พำนักพักพิงอย่างเต็มที่ กลับต้องระเหเรวอนไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้รับความลำบากลำบาก ทั้งที่พรรณนาไว้ในรำพันพิลาปซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเพื่อเล่าความเป็นไปในระยะหลัง ๆ ของชีวิต การเดินทางระหกระเหินเหล่านี้อาจเป็นไปด้วยความทุกข์ยากเพราะความอับจน ดังที่นักวรรณคดีส่วนมากกล่าวกัน หรือเป็นเพียงการประณามเรื่องขึ้นตามวิสัยศิลปิน ดังที่ พ. ณ ประมวลมารุต กล่าวไว้ในประวัติคำกลอนสุนทรภู่ ก็ตาม สิ่งที่ตรงกันก็คือ สุนทรภู่ใช้ชีวิตส่วนใหญ่ไปในการเดินทางจริง และเที่ยวอาศัยพักพิงอยู่ตามที่ต่าง ๆ การที่สุนทรภู่ดำเนินชีวิตในลักษณะนี้ น่าจะมีอิทธิพลต่อเรื่องพระอภัยมณี โดยเฉพาะความรู้สึกขมขื่น ว่าเหตุในการเดินทางอยู่เกือบตลอดเวลา เช่นที่ปรากฏอยู่ในนิราศหลายเรื่อง

นิราศภูเขาทอง

มาถึงบางครุฑที่วิโสภ	ยามวิโยคยากใจให้สะอื้น
โอบสุธาหนาแน่นเป็นแผ่นดิน	ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร
เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ก่อน	ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
ล้วนหนามเหน็บเจ็บแสบค้ำแคบใจ	เหมือนนกไรรังเรออยู่เอยกา ^๑

รำพันพิลาป

ทางบกเรือเหนือใต้เที่ยวไปทั่ว	จังหวัดหัวเมืองสิ้นทุกถิ่นฐาน
-------------------------------	-------------------------------

และ

ต้องซัดเคื่องเรือร้าวควยคราวเคราะห์	จวบจำเพาะสุริยาถึงราหู
ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศัตรู	แมนขึ้นอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร ^๒

^๑ สุนทรภู่, "นิราศภูเขาทอง" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๐.

^๒ สุนทรภู่, "รำพันพิลาป" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๒๐๐.

อีกตอนหนึ่งว่า

ก็กลายเป็นเหมือนเราเจ้าแม่เจ้าพี่ เรายังไปละรอยเรือนเคียนละรอยบ้าน
เพราะบุญน้อยยอຍยับยั้งประมาณ เหลือที่ทานอุปถัมภ์ช่วยบำรุง^๑

ในตอนที่ว่าฟังเมื่อจะจากวัดเทพธิดา ในเรื่องเดียวกันว่า

จำจากเพื่อนเหมือนจะพาน้ำตาตก ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย
ไอ้แสนายปลายอ้อยเลื่อนลอยไป เจ็บเจ็บใจไม่รู้หายซังตายทน^๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่อง ประวัติสุนทรภู่ ตอนหนึ่งว่า

เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณเสด็จพระชนม์มงคล เห็นจะไม่มีใครกล้ารับอุปการะสุนทรภู่อีก เวลา
นั้น เจ้าฟ้ากุดทลก็ยังมีพระชนม์ชีพอยู่ ชะรอยจะทรงซัดเคื่อง ค่ายสุนทรภู่ใจเจ้าไปพึ่งบุญพระ-
องค์เจ้าลักขณานุคุณ จึงทรงเฉยเสีย แต่เดากันมาว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบวรราชมงคล
นั้น ยังทรงส่งสารสุนทรภู่ ถ้าไปเฝ้าเมื่อใด ก็มักประทานเงินก้อนหนึ่ง แต่สุนทรภู่ก็มักจะกระดาก
เองควย จึงไม่กล้าไปพึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบวรราชมงคล ต้องตกยากอีกครั้งหนึ่ง กลับ
อนาถายิ่งกว่าคราวก่อน นัยว่าถึงไม่มีบ้านเรือนจะอาศัย ต้องลงลอยเรือเที่ยวจอดคอยู่ตามสวน
หาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้าง เขาแคงบทุกลอน ก็ทำการค้าขายประกอบกัน^๓

ส่วน พ. ๗ ประมวลมารค กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติคำกลอนสุนทรภูู่ตอนหนึ่งว่า

^๑ สุนทรภู่, "ร่ำพันพิลาป" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),
หน้า ๒๐๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗.

^๓ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ประวัติสุนทรภู่" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่
(พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๕๕.

ไม่จำเป็นที่จะต้องถือว่าสุนทรภู่เป็นกวีคนเดียว ควรถือว่าเป็นศิลปินมากกว่า และที่สุนทรภู่
แต่งสองเรื่องนี้^๑ ก็เพื่อกล่อมอารมณ์ผู้อ่าน ไม่ใช่เพื่อเล่าประวัติตัวเองเป็นสำคัญ ...
จงพิจารณาว่า เมื่อสุนทรภู่ไปภูเขาทองนั้น มีลูกศิษย์ไปช่วยก็คน การไปหัวเมืองแต่ละครั้งไป
อย่างคนอนาถา หรือไปอย่างทรู มีลูกศิษย์ลูกหาเต็มลำเรือ แล้วจะไปคอยากกันทั้งหมดหรือ
หรือสุนทรภู่คือ ชาลี ภู^๒

พ. ณ ประมวลมารค เปรียบเทียบว่าสุนทรภู่ก็เหมือน ชาลี แซปลิน คาราภาพยนตร์ ซึ่งความ
จริงรำรวย แต่ชอบเล่นบทคนจน สุนทรภู่นั้นความจริงคงไม่ลำบากยากแค้นนัก แต่เวลาแต่งเรื่อง
สามารถคร่ำครวญได้อย่าง เป็นจริง เป็นจัง

ข้อความที่ขัดแย้งกันนี้ น่าจะมีส่วนถูกด้วยกันทั้งสองแนว คือสุนทรภู่ต้องเดินทางเรร่อนจริง
แต่อาจไม่ลำบากยากแค้นมาก เท่ากันที่พรรณนาไว้ในนิราศเหล่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม ข้อความที่
พรรณนาไว้ก็มีน้ำหนักแสดงความจริงใจมากเกินกว่าที่จะตีความว่า เป็นการประชันรู้เรื่องขึ้นทั้งหมด
การที่มีผู้ติดตามไปช่วยมาก อาจเป็นเพราะคนเหล่านั้นอยู่ในความอุปการะของสุนทรภู่ เมื่อไปไหน
ก็ต้องหอบหิ้วกันไป อาจต้องลำบากอยู่บ้างแต่ก็ไม่ถึงกับจะคอยากเสียทีเดียว เพราะชื่อเสียงใน
ฐานะครูกลอนของสุนทรภู่คงจะยังเลื่องลืออยู่ เพียงแต่ว่า สุนทรภู่ไม่รุ่งเรืองเท่าในแผ่นดินรัชกาล
ที่ ๒ เท่านั้น สุนทรภู่พรรณนาถึงความอดัดัดขาดแคลน ก็คงเป็นเพราะหวนคิดถึงความรุ่งเรืองในอดีต
เมื่อเปรียบกับการที่ต้องเดินทางเรร่อน ย่อมทำให้เกิดความเสียใจ ความอ้างว้าง ซึ่งมีได้เป็นเพราะ
อยู่คนเดียว แต่เป็นเพราะการพลัดบ้านพลัดที่อยู่ ไม่มีหลักแหล่งพักพิงที่แน่นอน อันทำให้เกิดความ
ว่าเหวอยู่ในจิตใจส่วนลึก

^๑ นิราศภูเขาทอง และ เพลงยาวถวายโอวาท

^๒ พ. ณ ประมวลมารค ประวัติกำกอลอน สุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),

ตัวละครในเรื่องพระอภัยมณีก็มีลักษณะเช่นนี้ คือ อ้างว้างว่าแห้ว พลับบ้านเมือง แม้จะมี
 ผู้คนหอมล้อมมากมาย ก็ไม่วายที่จะรู้สึกว่าคุณว้างว่าแห้ว ดังที่พระอภัยมณีแสดงออกมาในสัญญาลักษณะของ
 เพลงบี เมื่อเปรียบเทียบกับ พระอภัยมณีว่าพันความอ้างว้างออกมาเป็นเพลงบีโดยมิได้ตั้งใจ เช่น
 เดียวกับที่สุนทรภู่ว่าพันความอ้างว้างออกมาเป็นเรื่องราวในวรรณคดี โดยอิทธิพลของจิตใต้สำนึก

แก่นเรื่องย่อยที่เกี่ยวกับความอ้างว้างของตัวละครนั้น เกิดจากการพลัดบ้านเมืองนี้ เป็นแก่น
 เรื่องที่น่าสนใจแก่นหนึ่งในงานของสุนทรภู่ โดยเฉพาะในพระอภัยมณี อันเป็นงานจินตนาการที่เปิด
 โอกาสให้ผู้แต่งบรรยายสิ่งที่ต้องการได้เต็มที่ หรือผู้แต่งอาจบรรยายโดยไม่รู้ตัวเนื่องจากเป็นสิ่งที่
 แฝงอยู่ในจิตใต้สำนึก ดังที่กล่าวมานี้

๒.๔ ความขัดแย้งและการต่อสู้ระหว่างพ่อแมกับลูก

โดยทั่วไปมักกล่าวกันว่า วัฒนธรรมไทยนั้นอบรมให้เด็ก เชื่อฟังผู้ใหญ่โดยไม่มีการโต้เถียง
 ขัดแย้ง ทำให้เด็กเป็นคนหัวอ่อน และบางครั้งเป็นผลให้เกิดขาดความคิดริเริ่ม ขาดความเป็นตัว
 ของตัวเอง คำกล่าวเหล่านี้ อาจเป็นความจริงเมื่อพิจารณาคุณลักษณะของเด็กไทยทั่ว ๆ ไป ซึ่งมีความ
 เคารพยำเกรงผู้ใหญ่และไม่ค่อยโต้แย้งความเห็นของผู้ใหญ่

ในเมื่อวรรณคดีเป็นสิ่งที่สะท้อนสังคม และวัฒนธรรมของสังคม วรรณคดีไทยก็น่าจะสะท้อน
 ลักษณะดังกล่าวให้เห็นเด่นชัด แต่กลับปรากฏว่า มีโครงเรื่องแนวหนึ่งซึ่งชี้ให้เห็นลักษณะที่ตรงข้าม
 กับลักษณะวัฒนธรรมที่วางนี้ คือ โครงเรื่องที่ว่าด้วยการที่ลูกขัดแย้งกับพ่อแม่หรือต่อสู้กับพ่อแม่ บางครั้ง
 ถึงกับทำให้พ่อแม่ต้องเสียชีวิต แม้ในวรรณคดีไทยมักจะเปลี่ยนตัวบุคคลให้เป็นพ่อแม่บุญธรรมบาง พ่อ
 แม่ที่เป็นยักษ์บาง แต่จุดสำคัญก็ยังคงอยู่ คือ ลูกทำให้พ่อแม่หรือผู้ที่เลี้ยงดูมานั้น ต้องเสียใจจน
 บางครั้งถึงกับเสียชีวิต ดังเช่น ในเรื่องสังข์ทอง นางพันธุรัตเลี้ยงดูพระสังข์ด้วยความรักเหมือน
 เป็นลูกแท้ ๆ แต่แล้วพระสังข์ก็กลับหนีนางไป ทำให้นางเสียใจถึงกับอกแตกตาย ในเรื่องสิงห์ไกรภพ
 พันธุมารก็ตายเพราะความเสียใจที่สิงห์ไกรภพและพราหมณ์เทพจินดาพากันหนีไป ความผูกพันระหว่าง
 ผู้เลี้ยงดูและผู้ได้รับการเลี้ยงดูสิ้นสุดลงด้วยความโศกเศร้าของฝ่ายแรกเป็นส่วนมาก ลักษณะนี้ทำให้น่า
 สนใจว่า เหตุไฉนวรรณคดีไทยจึงมักจะมีโครงเรื่องทำนองนี้บ่อย ๆ ทั้ง ๆ ที่ขัดแย้งกับลักษณะวัฒนธรรม
 ของสังคมไทย

เมื่อศึกษาทฤษฎีจิตวิทยาของ فروยด์ จะพบว่ามีความรู้ที่ได้รับจากวิธีการวิเคราะห์ทางจิตวิทยา อยู่อย่างหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับปัญหาที่ فروยด์ได้เสนอแนวทฤษฎีจิตวิทยาข้อหนึ่งว่า เมื่อเด็กเติบโตขึ้นนั้น ลักษณะความเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งที่แฝงอยู่ในจิตใต้สำนึกของเด็ก คือ ความชื่นชมบูชาผู้ให้กำเนิดในฐานะผู้มีอิทธิพลสูงสุดในชีวิตจะค่อย ๆ คลายลง เด็กจะเกิดความต้องการที่จะแสดงความเป็นอิสระจากอิทธิพลของพ่อแม่มากขึ้น ความต้องการนี้แสดงออกมาโดยไม่รู้สีก้าวในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น หันไปคบเพื่อนสนิทสนมมากขึ้น มีความไวใจเชื่อใจเพื่อนมากกว่าพ่อแม่ เพราะเห็นว่าเพื่อนมีความเข้าใจตนมากกว่าผู้ใหญ่ เด็กมักจะเห็นไปว่าพ่อแม่หรือผู้ใหญ่พยายามจะบังคับให้เด็กอยู่ในกรอบที่ต้องการ ซึ่งเป็นกรอบที่ไม่ตรงกับความต้องการของเด็ก ฉะนั้น เด็กจึงพยายามที่จะแสดงอาการซัดขิ้น ซึ่งอาจจะมากหรือน้อยแล้วแต่ลักษณะนิสัยและสิ่งแวดล้อมเฉพาะตัว แต่แทบทุกคนจะมีลักษณะดังกล่าวปรากฏให้เห็นได้ถ้าพิจารณาพฤติกรรมของเด็กอย่างใกล้ชิดและละเอียดละออเพียงพอ ความซัดขิ้นนี้ فروยด์กล่าวว่า เป็นลักษณะที่มีอยู่ในจิตใต้สำนึกของเด็กที่กำลังเติบโตทุกคน โดยเฉพาะเด็กที่อยู่ในวัยรุ่น ปฏิกริยาซัดขิ้นผู้ใหญ่จะแสดงออกชัดเจนกว่าวัยอื่น ๆ فروยด์ได้แยกความซัดขิ้นนี้ออกเป็นสองอย่าง โดยอาศัยทฤษฎีเรื่องปมเพศเป็นเครื่องแบ่ง เขาเสนอหลักที่ว่า ปมเพศที่มีอยู่ในจิตใต้สำนึกทุกคนนั้น ทำให้เกิดลักษณะทางจิตวิทยาอย่างหนึ่งคือ ความผูกพันกับเพศตรงข้าม พ่อแม่เป็นบุคคลสองคนแรกที่ให้ประสบการณ์เกี่ยวกับความผูกพันแก่เด็ก ฉะนั้น จะปรากฏว่า เด็กผู้ชายมักจะคิดถึงแม่ ในขณะที่เด็กผู้หญิงจะคิดถึงพ่อ ในทางกลับกัน เด็กผู้หญิงจะรู้สึกว่ามีแม่เป็นอุปสรรคระหว่างตนกับพ่อ และเด็กผู้ชายก็จะรู้สึกว่ามีพ่อเป็นคู่แข่งของตน ลักษณะเช่นนี้มีอยู่ในจิตใต้สำนึกของเด็กทุกคน แต่อาจปรากฏมากน้อยต่างกัน ในรายที่มีปฏิกริยารุนแรงอาจถึงขนาดโต้เถียงซัดขิ้น หรือต่อสู้กับผู้ให้กำเนิดที่เป็นเพศเดียวกัน หรือมีความไม่พอใจแฝงอยู่ในจิตใต้สำนึก ทำให้รู้สึกว่าเขากันไม่ได้โดยตลอดเวลา ถ้าปฏิกริยาเช่นนี้มีควมรุนแรงมากในเด็กคนใด อาจทำให้เด็กคนนั้นไม่อาจที่จะสร้างความพอใจในเพศตรงข้ามเมื่อถึงวัยสมควร เพราะเห็นว่าไม่มีใครที่จะดีเท่าพ่อหรือแม่ของตน หรือมีฉะนั้น ก็ทำให้เลือกคูครองที่มีลักษณะใกล้เคียงกับพ่อหรือแม่ เพราะความผูกพันที่มีอยู่ในจิตใต้สำนึกดังกล่าว

ฟรอยด์มีความเห็นว่า (ลักษณะที่เด็กซัดขิ้นกับพ่อแม่ นั้น เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการดำเนินชีวิต ในอนาคตของแต่ละคน ถ้าเด็กไม่มีความปรารถนาที่จะเป็นอิสระจากการควบคุมหรือจากอิทธิพลที่พ่อแม่สร้างให้ตั้งแต่เล็ก ๆ เลย เด็กนั้นอาจเติบโตขึ้นเป็นคนที่บุคลิกภาพอ่อนแอ ไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่เชื่อมั่นในความคิดเห็นหรือความต้องการของตน) ทำให้ต้องตกอยู่ในอิทธิพลของบุคคลอื่นตลอด

เวลา ฉะนั้น การที่เด็กแสดงความขัดแย้งกับพ่อแม่ผู้ปกครองจึงเป็นลักษณะปกติของบุคคลที่กำลังเจริญเติบโต และกำลังพัฒนาทางจิตใจเพื่อที่จะเป็นผู้ใหญ่ ค่าเนิ่นชีวิตของตนเอง ส่วนปฏิกิริยาที่แสดงออกมาจะมากน้อยก็อยู่ที่สิ่งสนับสนุนอื่น ๆ เช่น ความมั่นใจในการกระทำของตน ความไม่พอใจในการกระทำบางอย่างของผู้ใหญ่ และความสนับสนุนของบุคคลอื่น เป็นต้น

จากหลักการทางจิตวิทยาที่กล่าวมานี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า เหตุใดโครงเรื่องที่เกี่ยวกับการขัดแย้ง การต่อสู้ระหว่างลูกกับพ่อแม่ หรือกับพ่อแม่บุญธรรม รวมทั้งผู้ปกครองจึงปรากฏบ่อยครั้งในวรรณคดีไทย และเมื่อนำเอาทฤษฎีหลักแบบฉบับของจูมาพิจารณาประกอบ ก็จะได้เห็นชัดเจนขึ้นว่า ลักษณะนี้เป็นประสบการณ์ร่วมในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ตามทฤษฎีของจูม ดังนั้น วรรณคดีทั้งไทยและสากลจึงมักมีโครงเรื่องดังนี้ซ้ำ ๆ กันเสมอ

ในเรื่องพระอภัยมณี มีทั้งเรื่องของความขัดแย้งระหว่างลูกชายกับพ่อ อันตรงกับทฤษฎีเรื่องปมอีดีพส์ ของฟรอยด์ และความขัดแย้งระหว่างลูกชายกับแม่ ซึ่งเป็นลักษณะของความพยายามที่จะเป็นอิสระจากอิทธิพลของผู้ให้กำเนิด ความขัดแย้งดังกล่าวได้แก่การต่อสู้ระหว่างมังคลากับพระอภัยมณี หรือจะกล่าวกว้าง ๆ ว่าการต่อสู้ระหว่างลูกที่เป็นฝ่ายดั่งกับพ่อที่เป็นฝ่ายเมืองผี และการต่อสู้ระหว่างสินสมุทรกับนางผีเสื้อ มังคลา วลายุกา วายุพิณ ทัสกัน กับแม่ของตน

ลักษณะแรกที่จะนำมากล่าวถึงก่อน ก็คือการต่อสู้ระหว่างสินสมุทรกับนางผีเสื้อ เพราะวรรณคดีไทยมักกล่าวถึงเรื่องท่านองนั้นบ่อย ๆ คือ ลูก หรือผู้ที่ได้รับความอุปการะนั้นเมื่อเติบโตก็จะกลับทำลายผู้ที่อุปการะตนมา แต่โดยมาก มักจะบิคเบือนออกมาในรูปของพ่อแม่บุญธรรมที่เป็นยักษ์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอิทธิพลส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยดังกล่าวแล้ว แต่ในเรื่องพระอภัยมณีนี้ สินสมุทรเป็นลูกแท้ ๆ ของนางผีเสื้อ อย่างไรก็ตามสุนทรภู่ก็ยังรักษาเค้าที่ว่า ผู้เลี้ยงดูนั้นเป็นยักษ์ ซึ่งจะทำให้ความรู้สึกว่าลูกชายแม่นั้นมีความรุนแรงน้อยลง

ในเรื่องนี้ นางผีเสื้อไม่ไคตายเพราะผีมือของสินสมุทรก็จริง แต่ถ้าพิจารณาตามเนื้อเรื่องแล้ว จะเห็นว่า สินสมุทรเป็นผู้ออกเหตุอันทำให้นางผีเสื้อต้องตายในที่สุด ลำพังตัวพระอภัยมณีแล้วย่อมไม่มีทางที่จะหนีนางผีเสื้อไปได้ แต่การหนีนั้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะสินสมุทร และสินสมุทรไคอาศัยเรี่ยวแรงของตนซึ่งได้รับมาจากสายเลือดของแม่นั้นเอง เป็นสิ่งสนับสนุนการกระทำ การที่ลูกกระทำการขัดแย้ง

หรือต่อสู้กับพ่อแม่โดยอาศัยสิ่งที่ได้จากพ่อแม่เองนั้น มักจะปรากฏในรูปของสัญญลักษณ์ เช่น พระสังข์
 ไขรูปร่างและกระเบื้องของนางพันธุรัต รวมทั้งไขชุบตัวให้เป็นทอง เรียกไขว่ามีสิ่งประกอบที่จะ
 ดำเนินชีวิตกรบกรัน พระสังข์จึงสามารถที่จะหนีไปได้ หรือ เกิดความต้องการที่จะหนี สิ่งทไกรภพ
 ก็ไต่ไม้ไผ่จากต้นสรรพยาที่มีคุณวิเศษหลายประการ และไขวิชาความรู้จากพันธุมารทมคสิ้นแล้ว จึง
 หนีไป ส่วนสินสมุทรก็ได้รับอำนาจและกำลังที่ถ่ายทอดมาจากนางผีเสื้อ เป็นสิ่งสนับสนุนการกระทำของ
 คน เมื่อนำลักษณะนี้มาเปรียบกับความเป็นไปของบุคคล ก็จะเห็นว่า เด็กจะขัดแย้ง ต่อต้านการ
 กระทำของผู้ใหญ่มากที่สุดก็ในระยะที่เด็กรู้สึกว่าคุณมีสิ่งสนับสนุนมากพอ เช่นมีความรู้ มีเพื่อนฝูง เป็นต้น

มีข้อความตอนหนึ่งที่แสดงว่าสุนทรภู่อาจได้ความคิด เรื่องนางผีเสื้อกับสินสมุทรมาจากเรื่อง
 สังข์ทอง คือ ตอนที่นางผีเสื้ออุณวอนให้สินสมุทรและพระอภัยมณีออกจากเกาะแก้วพิศดารลงไปหา
 นางในทะเล โดยบอกว่าจะสอนวิชาให้แล้วจะลาตาย

มิขออยู่สุดท้ายวายชีวิต	ไม่เห็นจิตนองรักจะถักนัย
เชิญพระองค์ลงมาชลาสัย	เมื่อยจะให้มนต์เวทวิเศษกรัน
แล้วร้องเรียกลูกยกมาควยพอ	แม่จะขออำนาจเจ้าอาสัญ
อย่างสงสัยใจจริงทุกสิ่งอัน	ไม่รำพันพูดลงเจ้าควงใจ

การที่แม่หรือพ่อซึ่งเป็นยักษ์จะสอนเวทมนต์ให้แล้วลาตายนี้ คล้ายกับตอนที่นางพันธุรัตจะตาย
 ด้วยความเสียใจที่พระสังข์ไม่ยอมกลับ

ยังมีต้นบทหนึ่งของมารคา ชื่อว่ามหาจินคามาตร์

.....
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๘.
 ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง" บทละครนอกรวม ๒ เรื่อง
 (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๘๖.

เจ้าเรียนไว้สำหรับเมื่ออัจน
แมกคงจะตายวายชีวัน

จะได้แก่กันคนที่กับชั้น
จงลงมาให้ทันในทางที่

ในเรื่องสิ่งทไกรภพของสุนทรภู่เอง ก็ตรงกันกับตอนที่พินทุมารจะลาตาย ต่างกันแต่ว่า พินทุมารไม่มีนคจะสอน เพราะสอนให้หมดแล้ว การที่ร้องเรียกลูกแล้วลูกไม่ยอมลงมาเพราะไม่ไว้ใจนี้ เป็นสิ่งหนึ่งที่ควู้ใช้ในการทำให้ความรู้สึกว่าลูกทำความผิดหนักนั้น ลดลง โดยอาศัยการแต่งให้ พ่อหรือแม่เป็นยักษ คนละเผ่าพันธุ์กัน ทั้งยังเป็นศัตรูกันควยตามวิสัยยักษกับมนุษย์ สุนทรภู่ก็ได้ยึด ลักษณะนี้ในกรณีของสินสมุทรกับนางผีเสื้อ และได้เน้นถึงความกตของนางผีเสื้อว่า

จะจับไว้ให้พาไปหาพ่อ

แล้วหักคองให้ตายเมื่อภายหลัง ๒

เมื่อนางผีเสื้อตายเพราะเสียงปี่ของพระอภัยมณีนั้น สินสมุทรไม่เห็นเหตุการณ์ แต่สินสมุทร ก็ไม่ได้สนใจนางผีเสื้ออีกแล้วตั้งแต่ไคนางสุวรรณมาลีเป็นแม่แทน ฉะนั้น ในเรื่องนี้ บทบาทของแม่แท้ ๆ และแม่บุญธรรมจึงสลับกับเรื่องอื่น ๆ ก่อแทนที่จะทำให้แม่บุญธรรมตาย กลับเป็นแม่แท้ ๆ ที่ตาย แต่แม่ที่ตายก็ยังยึดลักษณะที่เป็นยักษ เพื่อเป็นการลดความรู้สึกผิดให้หน่อยลง

พฤติกรรมที่น่าสนใจมากอีกพฤติกรรมหนึ่ง คือ การทำศึกระหว่างมังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ หัสกัน กับบรรดาพ่อของตน พฤติกรรมนี้ตรงกับทฤษฎีเรื่องปมอึดพิสโดยตรง มังคลานั้นมีชีวิตตอนคน คล้ายกับสุคสาคร คือไม่เคยได้เห็นหน้าพ่ोजนโต มังคลานั้นไม่ปรากฏข้อความตอนใดระบุว่าได้พบ พระอภัยมณีเลยจนตลอดเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างคนทั้งสองจึงเรียกได้ว่าห่างเหินมาก วายุพัฒน์ หัสกันนั้นเมื่อมาพบสุคสาครกลางสนามรบ ก็ยังไม่ทราบว่าเป็นอาและเป็นพ่อของตน ครั้นเมื่อต่างฝ่าย ตวงรู้จักกันแล้ว ก็ยังไม่ยอมมอบปรนให้แก่กัน ในเหตุการณ์ตอนนี้ สุคสาครได้เห็นหน้าลูกและหลาน ในตอนแรกก็ใจอ่อน แต่แล้วก็นึกว่า ลูกทำความผิดมาก ดังที่ร่ำฟังว่า "แล้วกลับกตผิดพลั้งแต่หลังมา"

๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "สังข์ทอง" บทละครนอก รวม ๒ เรื่อง (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๑), หน้า ๘๖.
๒ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๑๘๘.

หมายถึงว่าสุคตสครยอนคิดถึงความผิดของลูกและหลาน ซึ่งเทียบได้กับเรื่องทรัพย์สินทรา ดังที่สุคตสครกล่าวว่

แม่ลูกชั่วหัวคือทำชั่ว
ผลาญพงศ์เฒ่า หลากอทรลักษณะ
เหมือนพวกมึงซึ่งไม่รู้จักกฐน
ถึงหลากอหนอเนื้อที่เชื่อชิต

จนพี่ยายบูไม่รู้จัก
ชื่อว่าอกตัญญูชาติงูพิษ
ถึงทรัพย์สินทรอยจะคอยชวิต
เหมือนโลหิตที่ในกายเกิดร้ายแรง ๑

นอกจากในตอนนั้นแล้ว ยังมีอีกหลายครั้งที่พ่อลูกพบกัน ต่างก็ไม่ยอมลคะแก่กัน มังคลานั้นในตอนแรกที่ตกใจทำศึกกับพ่อโตกล่าวว่เป็นเชิงให้เหตุผลในการกระทำว่

.....
ถือพระเจ้าเราเด็กนองสองน้คคา

เขาคนนอกโหวาทพระศาสนา
เมื่อยกมาแล้วก็ถึงทำสงคราม ๒

มังคลานั้นไม่มีข้ออ้างเหมือนสินสมุทรซึ่งมีความอับอายว่แม่เป็นยักษ์จึงไคหนีไป แต่มังคลาก็มีข้อที่หน้าเห็นใจว่ พระอภัยมณีนั้นไคไคมีความผูกพันกับลูกที่อยู่เมืองลังกาเลย ครั้นเมื่อเกิดเรื่องขึ้นก็ลงโทษว่าลูกผิดทันที ดังที่ห้สกันต่อว่สุคตสครว่

จะมีบุญลูกเอาให้เขาอื่น
ส่วนพวกพองของท่านเข้ากันไป
แม่พอมแมแลเห็นลูกหลนหลาน
แตรายกาจชาติเสียเหลือหมิต

ไม่ผิดขึ้นจะว่ผิดกิดไฉน
ผิดวิสัยธรรมคาในฟ้าดิน
ยอมส่งสารมีจิตกิดวิต
ก็ไมกินลูกหลานวงสว่างนถรือ ๓

มังคลาเองก็ต่อว่พระอภัยมณีว่

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๑๒๓.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒๒.

พระหัตถ์ไชยโยญาติทำอาชญา
สุดสาครซ่อนซ่อนออกกรมกัน
กลีบรัก เขา เขาควยไม่ช่วยญาติ

มารุกรานจึงจะฆ่าให้อาสน์
เข้าโรมรันรุกรานชิงदानไว้
คู่คักขาดชาติเชื้อในเนื้อไซ

จะเห็นว่าข้อที่มิ่งกลาและพี่น้องน้อยใจและต่อว่า ก็คือการที่พ่อของตนไม่รักใคร่สนใจตน. กลีบไปหวังโยเอาใจคนอื่น แม้มิ่งกลาเองจะไม่คักพ้อออกมาตรง ๆ ว่า พ่อไม่รัก แต่ถ้อยคำต่าง ๆ ที่กล่าวก็แสดงให้เห็นว่า มีความน้อยใจพ้อเป็นสาเหตุสำคัญ ยิ่งเมื่อแม่มาช่วยฝ่ายตรงกันข้าม มิ่งกลาก็ยิ่งน้อยใจมากขึ้น-

แต่พอมาราวีแล้วมีหน้า
เหลือก็เห็นแม่พ้อเราหนอนอง

แมยังซ้ำทำเช็ดูให้เป็นสอง
จะรับรองบรรานพระการใด ๒

เมื่อยอนกลับไปที่คิดถึงสาเหตุของศึกครั้งนี้ จะพบว่า เริ่มจากการที่สังฆราชบอกให้นางละเวง วัดพาขอโคตรเพชรคืนจากเมืองการะเวก แต่นางละเวงเกรงใจท้าวสุริโยทัยและเสาวคนธ์ จึงไม่ทำตาม สังฆราชจึงเล่าเรื่องเค็มทั้งหมดคืนมิ่งกลาทราบ เป็นเหตุให้มิ่งกลาเริ่มวางแผนการทำศึก และต่อมาเมื่อศึกเกิดขึ้นแล้ว นางละเวงจึงต่อว่าสังฆราชว่าเป็นกบฏให้มิ่งกลาทำการครั้งนี้ สังฆราชตอบว่า

อันลูกเต่าเหลากอกกับพ้อแม่

ก็สุกแพแต่น้ำใจวิสัยสัตว์

.....
อ้ายมิ่งกลาน้ำลำโพง โกงเหมือนแม่

มันเอาแต่อารมณ์ทำขมเหง

ลูกในท้องของตัวไม้กล้วยเกรง

มากรั้นเกรงโกรธกูเป็นครุบา

โทษเอาตัวตัวมิ่งจึงจะถูก

ที่ทำลูกกลางวงศ์เฝ้าพงศา ๓

เมื่อพิจารณาถ้อยคำของสังฆราชแล้วจะเห็นว่า ที่จริงถ้อยคำของสังฆราชไม่ได้เป็นต้นเหตุ

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๑๕๖.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑๔.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘๓.

อย่างแท้จริง เป็นแค่เพียงการจุกจุกขวานใจความน้อยใจโกรธเคืองของมังคลาปรากฏออกมาเท่านั้นเอง ความเจ็บใจที่แท้จริงของมังคลาและพี่น้อง คือการที่พ่อแม่เหลียวแล มังคลาจึงก่อความวุ่นวายขึ้นเพื่อเป็นการทดแทน จะเห็นว่า มังคลานั้นที่จริงก็ไม่ได้คิดจะทำกรรณแรงอะไรนัก เพียงแต่ไปจับเอา ท้าวทวงศ์และมเหสี กับนางสุวรรณมาลีและธิดาแฝกมากักไว้เท่านั้น ถ้ามองในแง่หนึ่งอาจเป็นไปได้ว่า มังคลาเพียงแต่อยากจะทำความวุ่นวายให้ เกิดขึ้นกับพวกที่มังคลาเห็นว่ามีความสุขกันโดยไม่มีจนถึง จิตใจของลูกที่พ่อแม่เหลียวแล ขอสิ่งใดนั้นก็จะเป็นไปได้ ทั้งที่กล่าวมาแล้วว่า มังคลามีความน้อยใจแสดงออกให้เห็นชัด ในตอนที่วายุพิณห์เสกข์ไม่โจมตีเมืองการะเวก ถ้อยคำที่ขุนนางเมืองการะเวก กล่าวก็ยิ่งเน้นให้เห็นว่า ความน้อยใจของมังคลาและพี่น้องนั้น น่าที่จะได้รับความเห็นใจ ขุนนางเมืองการะเวก

เขาเกลียดเห็นเป็นว่ากลัวพุกยั่วเยย อายลูกเขลดิมพอกคิลอลวง ๑

ซึ่งปรากฏว่า

วายุพิณห์เสกข์ให้ศันจิต ต่างคนคิดคั่งแค้นนั้นแสนสา
จะเข้าไปสังหารผลาญชีวา พิฆาตฆ่าโคตรมันใหม่บรรลัย ๒

ถ้าจะคิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของตัวละครสองตัวที่มีลักษณะใกล้เคียงกันในตอนต้นคือ มังคลา และสุคาสคร อาจทำให้เกิดปัญหาว่า เหตุใดสุคาสครจึงไม่น้อยใจพระอภัยมณีเหมือนมังคลา สุคาสคร กลับติดตามหาและปฏิบัติหน้าที่ตามวิสัยลูกที่ตีทุกประการ ทั้ง ๆ ที่สุคาสครเองก็ถูกทอดทิ้งไว้ที่เกาะแก้ว พิษการกับนางเงือกและโยคีแต่เพียงลำพัง น่าจะกิดน้อยใจที่พ่อแม่ไม่สนใจติดตามหา ในกรณีนี้ ความแตกต่างระหว่างสุคาสครและมังคลาอยู่ที่ว่า สุคาสครนั้นมีบ่บคอยหรือมีความปรารถนาที่จะได้พบหน้าพ่อแม่ ซึ่งไม่เคยพบมาตั้งแต่เกิด ฐานะของสุคาสครในขณะนั้นเป็นเพียงลูกนางเงือก อาศัยอยู่ที่เกาะห่างไกลผู้คน ส่วนพระอภัยมณีนั้นเป็นกษัตริย์ ความภาคภูมิใจในตัวพ่อจึงมีมาก การที่จะได้พบพ่อเท่ากับเป็นการรับรองตนเองอย่างหนึ่งว่าตนเป็นคนมีตระกูล มีเชื้อสาย ไม่ได้เป็นคนพเนจร ไร้ญาติขาดมิตร ความปรารถนาที่จะได้รู้จักวงศวานหวานเกรือนั้นทำให้สุคาสครไม่อาจทนอยู่เมืองการะเวกได้ ต้องออกติดตามหาพระอภัยมณีจนพบ เมื่อพบแล้วได้ช่วยเหลือในการทำศึกเรียบร้อยแล้ว สุคาสครก็กลับเมืองการะเวก เพราะไม่มีความจำเป็นอันใดที่ต้องอยู่กับพ่ออีกแล้ว นอกจากว่า - มีความรักอยากอยู่ด้วย

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร ๒๕๐๕), หน้า ๑๖๐๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เท่านั้น ซึ่งก็มีเหตุผลอื่นที่จำเป็นกว่าทำให้สุดสวกรต้องจากไป

ส่วนมังกลานั้น มีฐานะตรงข้าม มังกลาเกิดมาในฐานะลูกกษัตริย์ มีความเป็นอยู่สุขสบาย มีอำนาจราชศักดิ์ มังกลารู้ว่าพ่อของตนเป็นใคร แต่ก็ไม่มีความจำเป็นต้องพบกัน ถ้าพ่อไม่มาหา มังกลาก็ไม่เห็นว่าจะต้องพบพ่อในเมื่ออยู่กับแม่ก็มีความสุขทุกอย่างแล้ว แต่ภายในจิตใจที่แท้จริงของ มังกลามีความน้อยใจที่พ่อไม่สนใจตน เมื่อสังขราสมาเอยเรื่องโคตรเพชรให้ทราบ มังกลาจึงได้ โอกาสที่จะทดแทนความน้อยใจของตนด้วยการกอดความยุ่งยากให้กับพ่อ การที่ตั้งใจไปจับเอาสุวรรณมาลี และธิดามา อาจเป็นเพราะมังกลาต้องการใหญ่ที่เรียกไควว่าเป็นคู่แข่งของแม่คง เผอิญกับสภาพเดียวกัน กับแม่ของตน คือ พลัดพรากจากสามี และสววยสุวรรณ จันทรสูกาก็ต้องพลัดกับพ่อเหมือนกับตนเอง

พฤติกรรมที่ขัดแย้งกันระหว่างสุคตสารกับมังกลานั้น อาจแสดงให้เห็นภาวะในจิตใจสำนึกของ สุนทรภู่ในเรื่องที่เกี่ยวกับพ่อ คือ สุนทรภู่อารักพ่อ มีความปรารถนาจะพบพ่อ ทั้งที่แสดงออกมาใน วรรณคดีตามที่กล่าวมาแล้ว แต่ในขณะที่เดียวกัน สุนทรภู่อาจมีความน้อยใจพ่อแฝงอยู่ พฤติกรรมของ มังกลาอาจเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความน้อยใจพ่อ ซึ่งสุนทรภู่ออกมาด้วยอิทธิพลของจิตใจสำนึกก็ เป็นไปได้

ลักษณะที่ขัดแย้งกันในเรื่องเกี่ยวกับพ่อนี้ มีอีกอย่างหนึ่ง คือความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ กับลูก สุนทรภู่ออกแสดงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดสนิทสนม รักใคร่ห่วงใยกันอย่างลึกซึ้ง ทั้งในกรณีของ สินสมุทรและสุคตสาร กับพระอภัยมณี แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีความสัมพันธ์ระหว่างพ่อลูกบางคู่ที่ไม่เป็นไป ดังนั้น หากแต่เห็นห่าง ไม่เข้าใจกัน ทั้งในกรณีของพระอภัยมณีกับท้าวสุทัศน์และพระอภัยมณีกับมังกลา เป็นต้น เมื่อพิจารณาความขัดแย้งเหล่านี้แล้ว อาจจะเป็นข้อสังเกตว่า สุนทรภู่นั้นมีทั้งความรักและความเกลียดในตัวพ่ออยู่พร้อม ๆ กัน แต่ความเกลียดนั้น ไม่ถึงขั้นรุนแรง เพียงแต่เป็นความน้อยใจ หรือความเห็นห่างกับพ่อเท่านั้น

ความรักและความน้อยใจที่แฝงอยู่ในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่นั้นจะมีอิทธิพลมากต่องานเขียน ตัวละครในเรื่องนี้จึงได้มีพฤติกรรมที่ขัดแย้งกัน ทั้ง ๆ ที่มีพื้นฐานชีวิตคล้ายคลึงกันดังที่กล่าวแล้ว การศึกษาประวัติวิถีชีวิตจึงมีประโยชน์ในอันที่จะช่วยอธิบายสิ่งที่เป็นปัญหาบางประการในวรรณคดีและการศึกษา หลักทางจิตวิทยาก็มีส่วนสำคัญในการที่จะทำให้เข้าใจพฤติกรรมของตัวละคร ได้ดีขึ้นดัง เช่นทฤษฎีเรื่อง

ความขัดแย้งระหว่างพ่อแม่กับลูก และ ทฤษฎีเรื่อง Symbolic Action ของเคนเนธ เบิร์ด
ดึงทุกความมาข้างตน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย